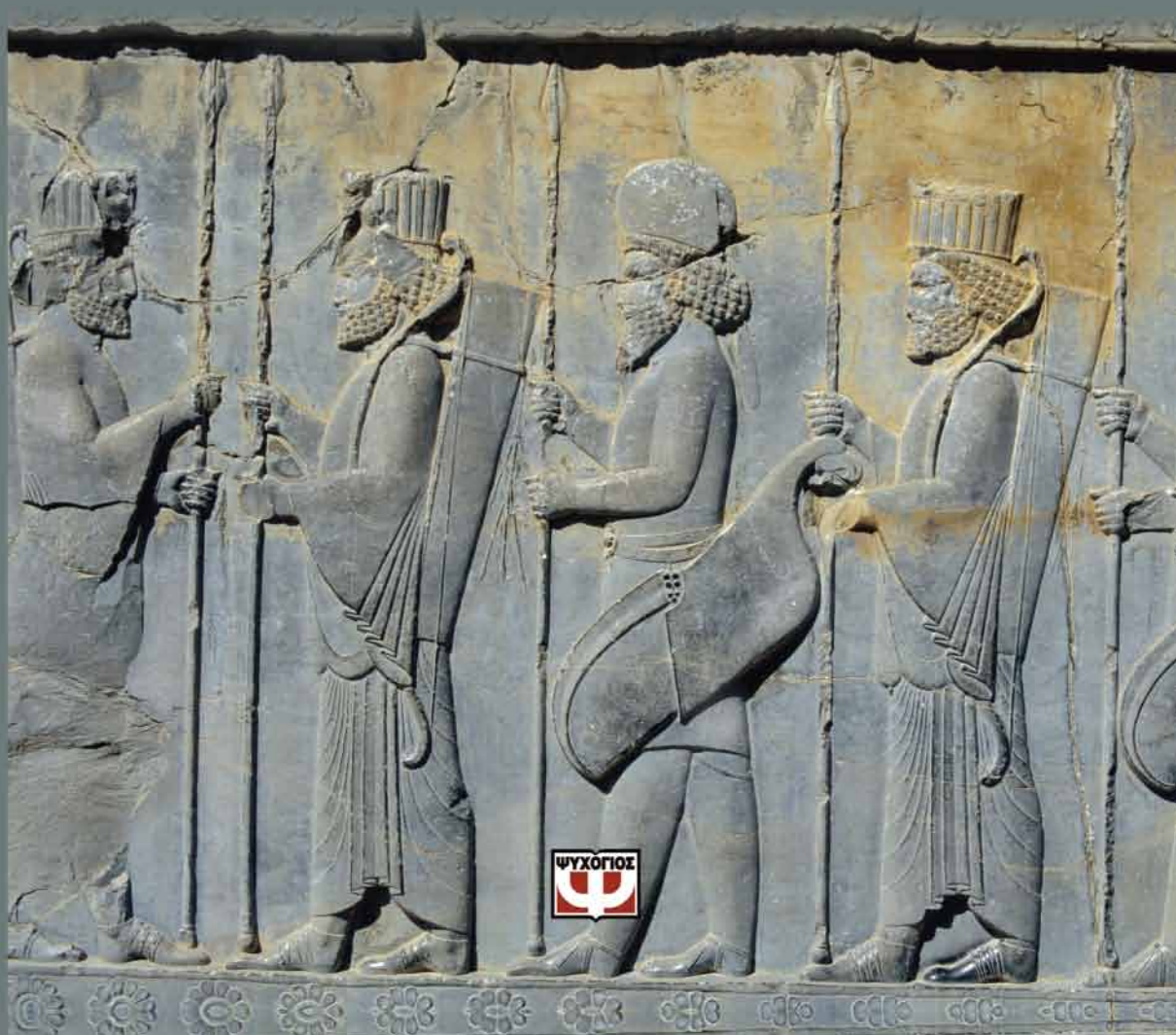

ROBIN WATERFIELD

ΞΕΝΟΦΩΝ

Η ΚΑΘΟΔΟΣ ΤΩΝ ΜΥΡΙΑΩΝ

Ελλάδα, Περσία και το τέλος του Χρυσού Αιώνα

ΨΥΧΟΓΙΟΣ

ΤΙΤΛΟΣ ΠΡΩΤΟΤΥΠΟΥ: XENOPHON'S RETREAT
Από τις Εκδόσεις Faber and Faber, Λονδίνο 2006
ΤΙΤΛΟΣ ΒΙΒΛΙΟΥ: **Ξενοφών – Η Κάθοδος των Μυρίων**
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ: Robin Waterfield
ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΚΕΙΜΕΝΟΥ: Αθηνά Χατζή
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ – ΔΙΟΡΘΩΣΗ ΚΕΙΜΕΝΟΥ: Αρετή Κολλάτου
ΣΥΝΘΕΣΗ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: Χρυσούλα Μπουκουβάλα
ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ: Ραλλού Ρουχατά
ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Α. & Φ. Δεληγιάννης Ο.Ε.
ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ: Κωνσταντίνα Παναγιώτου & ΣΙΑ Ο.Ε.

© Robin Waterfield, 2006
© Χαρτών: András Bereznay, 2006
© Εικόνες εξωφύλλου: spl/visualphotos.com
© ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΨΥΧΟΓΙΟΣ Α.Ε., Αθήνα 2007

Πρώτη έκδοση: Νοέμβριος 2007, 2.000 αντίτυπα

ISBN 978-960-453-274-2

Τυπώθηκε σε χαρτί ελεύθερο χημικών ουσιών χλωρίου και φιλικό προς το περιβάλλον.

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του Ελληνικού Νόμου (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής άδειας του εκδότη κατά οποιοδήποτε τρόπο ή μέσο αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή (ηλεκτρονική, μηχανική ή άλλη) και η εν γένει εκμετάλλευσή του συνόλου ή μέρους του έργου.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΨΥΧΟΓΙΟΣ Α.Ε.
Έδρα: Τατοίου 121
144 52 Μεταμόρφωση
Βιβλιοπωλείο: Μαυρομυχάλη 1
106 79 Αθήνα
Τηλ.: 2102804800
Telefax: 2102819550
www.psichogios.gr
e-mail: info@psichogios.gr

PSICHOGIOS PUBLICATIONS S.A.
Head office: 121, Tatoiou Str.
144 52 Metamorfossi, Greece
Bookstore: 1, Mavromichali Str.
106 79 Athens, Greece
Tel.: 2102804800
Telefax: 2102819550
www.psichogios.gr
e-mail: info@psichogios.gr

ROBIN WATERFIELD

ΞΕΝΟΦΩΝ

Η ΚΑΘΟΔΟΣ ΤΩΝ ΜΥΡΙΑΩΝ

Ελλάδα, Περσία και το τέλος του Χρυσού Αιώνα

Μετάφραση: Αθηνά Χατζή

Οι νεοελληνικές μεταφράσεις των χωρίων έργων
αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων που παρατίθενται είναι
της σειράς του Παπύρου – προσαρμοσμένες στη δημοτική,
όπου χρειάστηκε – , εκτός αν υπάρχει άλλη παραπομπή. (Σ.τ.Μ.)

*Το βιβλίο αυτό αποτελεί προσφορά
στα πνεύματα του σπιτιού μου στην Ελλάδα.
Είθε να τελούν εν ειρήνη.*

Κατάλογος Εικόνων και Χαρτών

ΕΙΚΟΝΕΣ

1. *Οπλίτης*
Staatliche Museen zu Berlin. Φωτογραφία © 2006 bpk, Βερολίνο.
Αρ. φωτογραφίας 19.747-1
2. *Ξενοφών*
Bibliotheca Alexandrina Museum, Αίγυπτος. Ειδικός αριθμός καταλόγου 113
3. *Τρόπαιο από το Πεδίο της Μάχης*
Museum of Fine Arts, Βοστώνη (Συλλογή Φράνσις Μπάρλετ του 1912). Αρ. ευρ. 20.187. Φωτογραφία © 2006 Museum of Fine Arts, Βοστώνη
4. *Έλληνας οπλίτης και Πέρσης τοξότης*
Antikenmuseum Basel und Sammlung Ludwig
Αρ. ευρ. BS 480. Φωτογραφία: Claire Niggli
5. *Φάλαγγες Οπλιτών*
Ρώμη, Museo Nazionale di Villa Giulia e Soprintendenza alle Antichita per L'Etruria Meridionale. Φωτογραφία © 2006 Bildarchiv foto Marburg. Αρ. φωτογραφίας 1.053.216
6. *Αχθοφόρος*
Staatliche Museen zu Berlin. Αρ. ευρ. TC 7820. Φωτογραφία © 2006 bpk, Βερολίνο. Αρ. φωτογραφίας 30.018.001-2

7. *Θράκες ιππείς*
Φωτογραφία © 2006 The Trustees of the British Museum
Αρ. ευρ. Ε 482.9.
8. *Ο ποταμός Μουράτ Νεχρί*
Φωτογραφία του συγγραφέα
9. *Τισσαφέρης, Φαρνάβαζος και Τιρίβαζος*
Φωτογραφίες © 2006 The Trustees of the British Museum
10. *Υπόγειες κατοικίες στο Χασανκίφ*
Φωτογραφία του συγγραφέα
11. *Τα ερείπια της Νιμρούντ*
Φωτογραφία: Yasser Tabbaa
12. *Η οροσειρά του Ταύρου*
Φωτογραφία του συγγραφέα
13. *Ο ναός της Αθηνάς κοντά στο Σκιλλούντα*
Φωτογραφία του συγγραφέα
14. *«Σοδομίσαμε τους Πέρσες»*
Museum für Kunst und Gewerbe. Αρ. ευρ. 1981.173.
Φωτογραφία: Μουσείο
15. *Το Ανάγλυφο του Μπεχιστούν (Μπισουτούν)*
Φωτογραφία: άγνωστη πηγή
16. *Η απαντάνα της Περσέπολης*
Ευγενής παραχώρηση του Oriental Institute of the University of
Chicago. Αρ. φωτογραφίας P. 58165
17. *Ο Δαρείος Α΄ υποδέχεται μία ελληνική αποστολή*
Museo Archeologico Nazionale, Νεάπολη. Αρ. ευρ. 3253
18. *Υψίπεδα κοντά στο Σίζρε*
Φωτογραφία του συγγραφέα
19. *Δελφοί*
Φωτογραφία του συγγραφέα
20. *Λίμνη Ατσιγκιόλ*
Φωτογραφία του συγγραφέα
21. *Η ημι-έρημος της Συρίας*
Φωτογραφία του συγγραφέα
22. *Οι Ποντικές Άλπεις*
Φωτογραφία του συγγραφέα

23. *Η πιθανή τοποθεσία της Θαψάκου*
Φωτογραφία του συγγραφέα
24. *Η πεδιάδα δυτικά της Λίμνης Βαν*
Φωτογραφία του συγγραφέα
25. *Τα ερείπια του λιθοσωρού του Ξενοφώντα*
Φωτογραφία: Ingrid Gottschalk

ΧΑΡΤΕΣ

- A. Η πορεία των ανδρών του Κύρου
B. Ελλάδα και Αιγαίο
Γ. Η Περσική Αυτοκρατορία

Περιεχόμενα

Πρόλογος και ευχαριστίες	15
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ	
Η μάχη στα Κούναξα	21
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ	
Έλληνες και Πέρσες	51
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ	
Ο Ξενοφών και η εποχή του	77
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ	
Οι δολοπλοκίες του Κύρου	105
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ	
Ο στρατός συναθροίζεται	133
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ	
Το ταξίδι ξεκινά	161
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ	
Ο Ξενοφών επικεφαλής	193
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΩΟ	
Τρομακτικές πιθανότητες	223
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΑΤΟ	
«Θάλαττα! Θάλαττα!»	253

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ

Η αναχώρηση του Ξενοφώντα 289

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΔΕΚΑΤΟ

Η κληρονομιά της μάχης 323

Χρονολόγιο 349

Μέτρα και σταθμά 353

Βιβλιογραφία 357

Ευρετήριο 375

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Τη βάση αυτού του βιβλίου αποτελεί η περίληψη του έργου του Ξενοφώντα *Κύρου Ανάβασις*, είναι δε η πρώτη μαρτυρία αυτόπτη στον δυτικό κόσμο που αφορά μία στρατιωτική εκστρατεία. Ο Ξενοφών αφηγήθηκε πώς μία ομάδα από ανυπότακτους Έλληνες μισθοφόρους ταξίδεψαν προς ανατολάς, προκειμένου να πολεμήσουν στο πλευρό του Πέρση πρίγκιπα Κύρου του Νεότερου, ο οποίος στράφηκε κατά του αδελφού του. Παρόλο που οι Έλληνες πολέμησαν έξυπνα και γενναία στη μάχη στα Κούναξα – στην έρημο, κάπου δυτικά της σημερινής Βαγδάτης –, ο Κύρος έχασε τη ζωή του· έτσι χάθηκε και η μάχη. Οι Έλληνες τότε έπρεπε να επιστρέψουν στην πατρίδα τους – ένα ταξίδι εκατοντάδων χιλιομέτρων βόρεια του σημερινού Ιράκ, μέσα από τα βουνά του Κουρδιστάν και της βορειοανατολικής Τουρκίας κατηφορίζοντας προς τα παράλια της Μαύρης Θάλασσας. Με όρους αγωνιώδους περιπέτειας, ανθρώπινου ενδιαφέροντος, δυνατών χαρακτήρων, δραματικής έντασης και πάθους, η αφήγηση αποτελεί ένα έπος επιβίωσης. Το ταξίδι

των 2.750 χιλιομέτρων από τα παράλια προς τη Βαβυλωνία ήταν μακρύ, όμως, κατά περίπτωση μόνο κοπιώδες· το ταξίδι της επιστροφής, ωστόσο, χρειάστηκε εβδομάδες σκληρής πορείας μέσα σε ένα από τα πλέον αφιλόξενα τοπία στον κόσμο, υπό συνθήκες τρομακτικές, μέσα σε σχεδόν μόνιμο κίνδυνο για τη ζωή τους από εχθρικές δυνάμεις, δόλο, αμφισβητούμενη αφοσίωση και ακραίες καιρικές συνθήκες.

Το βιβλίο του Ξενοφώντα είναι ένα αριστούργημα της δυτικής στρατιωτικής ιστορίας, η αφήγηση μίας αξιοσημείωτης εκστρατείας από έναν άνθρωπο που πήρε μέρος σ' αυτή, και που ήταν επαρκώς υψηλόβαθμος ώστε να κατανοεί τα προβλήματα της διοίκησης. Δε θα είχε και πολύ νόημα να ξαναπώ την ιστορία — πριν από 2.350 περίπου χρόνια ο ίδιος ο Ξενοφών έδωσε πνοή στη ριψοκίνδυνη και συνάμα συναρπαστική εκστρατεία με απαράμιλλη δεξιότητα. Η περιήληψη, επομένως, του πρωτότυπου έργου του Ξενοφώντα δεν αποτελεί παρά τη βάση του βιβλίου αυτού.

Σε κάθε περίπτωση, θέλησα να εξερευνήσω πλευρές της εκστρατείας που δεν ανέφερε ο Ξενοφών, όπως τη βάνουση φύση της αρχαίας μάχης — ο Ξενοφών τη θεωρούσε δεδομένη και, φυσικά, θα περίμενε το άμεσο κοινό του να είναι εξοικειωμένο μ' αυτή — και τη διοικητική μέριμνα. Θέλησα, επίσης, να παράσχω ένα πλαίσιο ερμηνείας για την εκστρατεία, με πληροφορίες για την αλληλεπίδραση Ελλήνων και Περσών, τόσο πριν όσο και μετά την εκστρατεία του Κύρου. Τολμώ να κάνω περισσότερες εικασίες από τον Ξενοφώντα σχετικά με τα κίνητρα και τους στόχους, και να συμπληρώσω με άλλους τρόπους τυχόν κενά στην αφήγησή του, αλλά και να ανασκάψω, συχνά με τρόπο υποθετικό, βαθύτερα απ' ό,τι επέτρεψε εκείνος στον εαυτό του. Η πρώτη μέριμνά μου σχετικά με αυτό ήταν να παρουσιάσω τη δική μου σφαιρική εκδοχή της ιστορίας της εκστρατείας. Επίσης, έχω παραθέσει κατά το δυνατόν αξιόπιστες πληροφορίες

για τη ζωή και την προσωπικότητα του Ξενοφώντα — στο βαθμό που μπορούν να ανασυσταθούν ή να συναχθούν. Δείχνω περισσότερη κατανόηση για εκείνον από πολλούς ερευνητές, τον εντάσσω όμως μέσα στα πλαίσια της εποχής του. Δε διέθετε το μεγαλείο του πνεύματος, ή ό,τι είναι αυτό που απαιτείται για να υπερβεί κανείς την εποχή του, ακόμη και να την αλλάξει.

Επιπλέον, ο υπότιτλος του βιβλίου μου υπόσχεται κάτι για «το τέλος του Χρυσού Αιώνα». Η *Κύρου Ανάβασις*, γραμμένη τριάντα ή και περισσότερα χρόνια μετά τα γεγονότα, δεν ακολουθεί τους κανόνες μιας τυπικής ιστορικής αφήγησης. Ο Ξενοφών είχε στη διάθεσή του χρόνο για να σκεφτεί, και η αφήγησή του χαρακτηρίζεται από λεπτές αποχρώσεις και έντονα συναισθήματα, ένα εκ των οποίων είναι η καταγραφή μιας σταδιακής απογοήτευσης — τόσο δικής του όσο και του μισθοφορικού στρατεύματος. Όταν ήρθε η ώρα να γράψει το χρονικό αυτής της εκστρατείας, μπορούσε να ανατρέξει στα διαρρεύσαντα τριάντα χρόνια, κατά τα οποία οι ίδιες οι πόλεις-κράτη της κυρίως Ελλάδας είχαν κλονιστεί από την απογοήτευση. Χρησιμοποίησε, λοιπόν, την εμπειρία που απέκτησε κατά τα δύο χρόνια της εκστρατείας για να περιγράψει με τρόπο παραστατικό ό,τι ακολούθησε και να το εντάξει σε ένα ευρύτερο πλαίσιο. Οφείλω να πω ευθύς αμέσως πως αυτό δεν το θεωρώ ελάττωμα στο έργο του: κάθε συγγραφή ιστορίας χαρακτηρίζεται, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, από προκατάληψη, και τα γεγονότα φωτίζονται από συγκεκριμένη οπτική γωνία. Από καθαρή σύμπτωση, επίσης, η εκστρατεία έγινε ανάμεσα στο 401 και 399 π.Χ., ακριβώς πάνω στο όριο των χρόνων που τώρα αποκαλούμε 5ο και 4ο π.Χ. αιώνα, και επομένως, εν ολίγοις, θα μπορούσα να κάνω λόγο — καίτοι για τον Ξενοφώντα και τους συγχρόνους του οι συγκεκριμένες χρονολογίες δεν είχαν τη βαρύτητα που απέκτησαν μέσα στους αιώνες — για μία αντίθεση ανάμεσα στην αισιοδοξία, τη διάθεση για περιπέτεια και τις υψηλές αξίες του 5ου π.Χ. αιώνα, του επονομαζόμενου και «χρυ-

σού», και τον πιο προσγειωμένο, υλιστικό και κυνικό ρεαλισμό του 4ου αιώνα.

Σε πολλά ιστορικά βιβλία υπάρχει ένας πραγματικός κίνδυνος να προκαλέσει κανείς σύγχυση στους αναγνώστες με μία πληθώρα εξωτικών ονομάτων. Σε ένα ιστορικό βιβλίο το οποίο καλύπτει τις εποχές και τους τόπους που πραγματεύεται αυτό το συγκεκριμένο, ο κίνδυνος μεγαλώνει από τις διάφορες εκδοχές που υπάρχουν για πολλά κύρια ονόματα. Παρόλο που το ζήτημα έχει σίγουρα κάποιο ενδιαφέρον, πόσοι αναγνώστες θέλουν στ' αλήθεια να ξέρουν ότι ένας κάποιος Μήδος βασιλιάς ονομαζόταν «Αρσιβίγκα» — ο «ακοντιστής» στη δική του γλώσσα, «Ιστουμέγκου» στα βαβυλωνιακά και «Αστυάγης» στα ελληνικά — ή ότι ο άνθρωπος που οι Έλληνες ονόμαζαν «Κύρο» λεγόταν «Κούρους» στα αρχαία περσικά και «Κούρας» στην ελαμιτική γλώσσα; Αναφορικά με τα ονόματα ανατολικής προέλευσης, έχω χρησιμοποιήσει τους εκλατινισμένους ελληνικούς τύπους. Οι τύποι αυτοί έχουν γίνει οικείοι, διότι οι δυτικοί αναγνώστες, που αποτελούν κυρίως το κοινό αυτού του βιβλίου, είναι πιθανότερο να έχουν διαβάσει τους ίδιους τους κλασικούς, ή βιβλία που βασίζονται στις κλασικές σπουδές, και όχι τόσο μεταγραφές αρχαίων ανατολικών επιγραφών ή πινακίδων σφηνοειδούς γραφής· και επειδή οι Έλληνες ιστορικοί εξακολούθουν να αποτελούν μία από τις πιο σημαντικές πηγές μας — μαζί, φυσικά, με την αρχαιολογία, την ιστορία της τέχνης, την ιστορική γλωσσολογία κ.λπ. — ακόμη και για τις λιγότερο οικείες χώρες και τους λαούς που πραγματεύεται αυτό το βιβλίο. Ομοίως, όσον αφορά τα ελληνικά ονόματα, έχω καταπιέσει τη σχολαστική επιθυμία μου να μεταγράψω το ελληνικό πρωτότυπο· έτσι, έχω χρησιμοποιήσει κι εδώ τους πιο οικείους εκλατινισμένους τύπους. Τυχαίνει να θεωρώ πως έχει κάποια αξία να ξέρουν οι αναγνώστες πως ο «Aeschylus» στην πραγματικότητα θα έπρεπε να είναι «Aiskhylos», πως ο «Scillus» ήταν «Skillous» κ.λπ. Ο

κίνδυνος, όμως, σε μία τέτοια σχολαστικότητα είναι πως υπάρχει πιθανότητα να ξενίσει τους ήδη εξοικειωμένους. Δεν έχει επιτευχθεί, όπως αναφέρεται συχνά μετά λύπης, ομοφωνία σχετικά με έναν μόνο τρόπο γραφής των αρχαίων ονομάτων που θα ικανοποιούσε τους πάντες, ελπίζω ωστόσο, τουλάχιστον από χρηστικής άποψης, να ικανοποιήσω περισσότερους ανθρώπους απ' όσους θα ενοχλήσω.¹

* * *

Το φθινόπωρο του 2004 κάλυψα οδικώς το μέρος αυτό της πορείας που είχαν διανύσει οι Μύριοι προς και από το Ιράκ, στο βαθμό που επέτρεπαν οι γεωπολιτικές συνθήκες και ο χρόνος. Οι ευχαριστίες μου απευθύνονται προς τους κατασκευαστές του αυτοκινήτου μου Λαντ Ρόβερ Ντισκάβερι και στην Ίγκριντ Γκότσαλκ, η οποία μοιράστηκε τις χαρές και τα άγχη του ταξιδιού. Θα ήθελα, επίσης, να ευχαριστήσω τους ατζέντηδες μου Μπιλ Χάμιλτον και Έμμα Πάρου· τους επιμελητές μου, Γουόλτερ Ντόνοχιου του εκδοτικού οίκου Φάμπερ και Φάμπερ, και Πεγκ Φούλτον των Πανεπιστημιακών Εκδόσεων του Χάρβαρντ· τους πρώτους αναγνώστες μου, Πολ Κάρτλετς, Κάθριν Ντούναθαν, Άντριου Λέιν και τους δύο ανώνυμους κριτές στους οποίους απευθύνθηκαν οι Πανεπιστημιακές Εκδόσεις του Χάρβαρντ. Θεωρώ τον εαυτό μου ιδιαίτερα τυχερό που έχω τη φιλία του Καθηγητή Κάρτλετς – η ασίγαστη ενέργεια και η ευρύτατη γνώση τόσο των πρωτογενών όσο και των δευτερογενών πηγών της αρχαίας ελληνικής ιστορίας τον καθιστούν ιδανικό σύμβου-

1. Ασφαλώς, το θέμα της μεταγραφής των αρχαίων ελληνικών ονομάτων αφορά το κοινό που διαβάξει εκδόσεις του βιβλίου σε γλώσσες λατινογενείς. Στην ελληνική μετάφραση χρησιμοποιούνται οι ελληνικοί τύποι των ονομάτων, όπως αυτοί αναφέρονται στις πηγές, και δεν υφίσταται τέτοιο ζήτημα. (Σ.τ.Μ.)

λο. Οι Γουέντι Τουλ, Άλεξ Λαζάρου και Αντράς Μπέρεζναϊ επέδειξαν επιμελή ικανότητα στη διόρθωση του κειμένου, το σχεδιασμό και τη χαρτογράφηση, αντιστοίχως. Κι άλλοι έχουν βοηθήσει με διάφορους τρόπους, ειδικά οι Ναζάν Αλσάν, Μάρτιν Μπάκλεϊ, Τενίρ Ντεμίρμπουλουτ, Μπιλ Μάρει, Τιμ Ρουντ και Κρίστοφερ Τούπλιν. Για άλλη μια φορά, το Βασιλικό Κληροδότημα για τα Γράμματα υποστήριξε τη δουλειά μου απονέμοντάς μου υποτροφίες διδασκαλίας. Η έρευνα για το βιβλίο θα ήταν πολύ πιο κοπιώδης χωρίς την υπομονή και τις ικανότητες του προσωπικού στις βιβλιοθήκες του Λονδίνου που με φιλοξένησαν: το Ινστιτούτο Κλασικών Σπουδών, τη Βρετανική Βιβλιοθήκη, τη Σχολή Ανατολικών και Αφρικανικών Σπουδών και το Ινστιτούτο Βάρμπουργκ.

Λακωνία, Δεκέμβριος 2005

Η ΜΑΧΗ ΣΤΑ ΚΟΥΝΑΞΑ

Προς το τέλος του Σεπτέμβρη του 401 π.Χ., στο σημερινό Ιράκ, στην ανατολική όχθη του Ευφράτη, σε μία πεδιάδα γεμάτη χώμα που είχε ξεροψηθεί από τον ήλιο ενός παρατεταμένου καλοκαιριού, δύο τεράστιοι στρατοί βρέθηκαν αντιμέτωποι. Ένας από τους δύο στρατούς τελούσε υπό τις διαταγές του Αρταξέρξη του Β΄, του Μνήμονος, του Μεγάλου Βασιλέως της Περσικής Αυτοκρατορίας· επικεφαλής της άλλης δύναμης ήταν ο νεότερος αδελφός του Κύρος, ο οποίος σκόπευε να διαπράξει αδελφοκτονία, και να κυβερνήσει στη θέση του Αρταξέρξη. Η μάχη στα Κούναξα αποτελούσε το αποκορύφωμα της εκστρατείας του Κύρου και τη σχεδίαζε για καιρό, ορμώμενος από την επικράτειά του, τη σημερινή Δυτική Τουρκία. Ένας νεαρός Έλληνας από την Αθήνα – ο Ξενοφών, ο γιος του Γρύλλου, ο οποίος είχε πάρει μέρος στην αποστολή από μία ασίγαστη δίψα για περιπέτεια, ως παρατηρητής παρά ως στρατιώτης – μας χάρισε το πρώτο και σπουδαιότερο χρονικό μιας στρατιωτικής εκστρατείας που καταγράφεται από αυτόπτη, το οποίο φέρει τον τίτλο *Κύρου Ανάβασις*.

Η ακριβής θέση της σύγκρουσης δεν είναι γνωστή. Η μάχη

ονομάστηκε έτσι από ένα κοντινό χωριό το οποίο στους αρχαίους χρόνους ονομαζόταν Κούναξα — μία παραλλαγή του αραμαϊκού «κενίστα» που σημαίνει «συναγωγή», επειδή επρόκειτο για μία εβραϊκή περιοχή της ποικιλόμορφης σε λαούς και έθνη Μεσοποταμίας. Οι δύο πιο σοβαρές υποθέσεις για οριοθέτηση του αρχαίου χωριού — υποθέτοντας πως το όνομα έχει ως ένα βαθμό διατηρηθεί διά μέσου των αιώνων — είναι και οι δύο ασαφείς, και μάταια θα αναζητήσει κάποιος να το βρει στους περισσότερους χάρτες. Υπάρχει ένα βουνό σχηματισμένο από στρώματα ερειπίων των ιστορικών χρόνων κοντά στον Ευφράτη, δυτικά της Βαγδάτης, που ονομάζεται Τελ-αλ-Κενίσα· και κάπως πιο κοντά στη Βαγδάτη βρίσκεται ένα χωριό που ονομάζεται Αλ Νασιφιγιάτ, μία συντομότερη εκδοχή του αρχικού Κενίσα-Σαφιγιατίμπ. Σήμερα το Αλ Νασιφιγιάτ βρίσκεται σε κάποια απόσταση από τον Ευφράτη, όμως στους αρχαίους χρόνους ο ποταμός ακολουθούσε διαφορετική πορεία, οπότε το χωριό πρέπει να ήταν πιο κοντά στην ανατολική του όχθη.

Ο Αρταξέρξης είχε υπό τις διαταγές του ένα στρατό 45.000 ανδρών, μία τρομακτική δύναμη — οι αρχαίοι υπολογισμοί, υπερβολικά ανακριβείς, παρ' όλες τις διαβεβαιώσεις που παρέχουν για την ακρίβειά τους, αναφέρουν 400.000, ή ακόμη και 900.000 άνδρες. Είχε ήδη προχωρήσει για να συναντήσει τον αδελφό του, αν και οι δυνάμεις του ακόμη συναθροίζονταν. Ένα τμήμα, υπό τον ετεροθαλή του αδελφό, θα προχωρούσε δυτικά αμέσως μόλις θα συγκεντρώνονταν αρκετοί άνδρες· ένα άλλο ήταν ήδη καθ' οδόν προερχόμενο από τη Φοινίκη. Οι περισσότεροι από τους άνδρες του βασιλιά ήταν πεζικάριοι και δεινοί Πέρσες τοξότες, υπήρχαν όμως και εκατοντάδες ιππέων και δωδεκάδες ημιόχων. Οι Πέρσες, για να επιβλέπουν κάποιες από τις επαρχίες και να φρουρούν τα σύνορα της αυτοκρατορίας τους, διέθεταν έναν κραταιό στρατό αποτελούμενο στη μεγάλη του μάζα από Πέρσες και Μήδους, ο οποίος κατά καιρούς ενισχυόταν, από μισθοφό-

ρους περισσότερο και λιγότερο από τοπικά στρατεύματα· επίσης, προσλάμβαναν και κατέτασσαν στις τάξεις τους και άλλους, για ειδικές περιστάσεις όπως αυτή. Οι κάτοικοι της αυτοκρατορίας υπολόγιζαν ότι η στρατιωτική θητεία ανταμειβόταν με παραχώρηση γης – υπήρχε κατάλογος των ευεργετηθέντων και των απογόνων τους, οι οποίοι είχαν στο διηνεκές την υποχρέωση να υπηρετούν στο στρατό κάθε φορά που υπήρχε ανάγκη. Η αποτελεσματική γραφειοκρατία και το καλύτερο οδικό δίκτυο στον κόσμο – φυσικά, πριν από τους Ρωμαίους – αποτελούσαν εγγύηση του ότι μεγάλοι στρατοί μπορούσαν να συγκεντρωθούν με εντυπωσιακή ταχύτητα.

Στο πεζικό των Περσών ξεχώριζαν οι Αθάνατοι. Σύμφωνα με την αρχαία ρήση, αν αλλάξεις το στειλιάρι σε μια δεδομένη στιγμή και αργότερα αλλάξεις το κεφάλι του τσεκουριού σου, εξακολουθείς πάντα να έχεις το ίδιο τσεκούρι. Με την ίδια λογική, οι Αθάνατοι ονομάζονταν έτσι διότι ο αριθμός τους δεν επιτρεπόταν ποτέ να πέσει κάτω από 10.000 – όποιος πέθαινε ή γερνούσε υπερβολικά, και δεν ήταν σε θέση να προσφέρει τις υπηρεσίες του, αντικαθίστατο αμέσως από ένα νεοσύλλεκτο, οπότε ο αριθμός 10.000 έμενε πάντα σταθερός. Αυτή, τέλος πάντων, ήταν η φαντασίωση των Ελλήνων. Πάντως, είναι πιθανότερο οι Έλληνες να είχαν μπερδέψει την περσική λέξη για τον «ακόλουθο» με τη λέξη για τον «αθάνατο», οι οποίες είναι παρόμοιες. Οι Αθάνατοι φρουρούσαν το βασιλικό παλάτι της Περσέπολης, ενώ σε καιρό εκστρατείας 1.000 απ' αυτούς, οι Αρσιμπάρα ή Δορυφόροι, οι οποίοι είχαν επιλεγεί από υπηκόους του βασιλιά που βρίσκονταν ψηλά στην ιεραρχία, αποτελούσαν τη βασιλική φρουρά και τους αποδίδονταν ιδιαίτερα προνόμια, όπως το δικαίωμα να παίρνουν μαζί τους τους σκλάβους και τις παλλακίδες τους και να δίνονται σ' αυτούς τα πιο καλά τρόφιμα, όπου αυτή η διάκριση ήταν εφικτή. Η ενδυμασία και η εξάρτηση των Αθανάτων ήταν φανταχτερή: Καθένας τους κρατούσε

ένα δόρυ από κρυνιά με επάργυρη αιχμή και λαβή που κατέληγε σε ένα αργυρό ρόδι — χρυσό για το σύνταγμα των Δορυφόρων —, ένα τόξο και μία περίτεχνα διακοσμημένη φαρέτρα.

Το πεζικό το απάρτιζαν άνδρες από ολόκληρη την Περσική Αυτοκρατορία, η οποία εκτεινόταν από την Αίγυπτο έως τη Γεωργία και από το Πακιστάν μέχρι τα Δαρδανέλλια. Οι άγριοι της φυλής των Σακών της Κεντρικής Ασίας ξεχώριζαν, υπήρχε δε μία φαντασμαγορική επίδειξη τοπικών — και διαφορετικών, ως εκ τούτου — στοιχείων στον εξοπλισμό του στρατού. Υπήρχαν στρογγυλές, μηνοειδείς και στενόμακρες ασπίδες από ξύλο — ή δέρμα ενισχυμένο με ξύλο λυγαριάς —, δόρατα και ακόντια διάφορων μεγεθών, τόξα που ποίκιλλαν σε μέγεθος και σχήμα, ίσια μικρά ξίφη — ή άλλα, που καμπύλωναν έξοχα σαν δρεπάνια —, βαριά σιδερένια ρόπαλα, τσεκούρια, σφεντόνες, ακόμη και λάσα. Μία ποικιλία καλυμμάτων της κεφαλής, από τουρμπάνια έως μυτερά καπέλα και περικεφαλαίες, συμπλήρωνε ένα σκηνικό το οποίο οι αρχαίοι συγγραφείς θεωρούσαν πολύχρωμο και εξωτικό, ή παράξενο και τρομερό — ανάλογα με την οπτική τους. Πολλοί από τους άνδρες φορούσαν παντελόνια, τα οποία οι Έλληνες, χωρίς να υπολογίζουν τα πρακτικά ζητήματα ενός λαού ιππέων, θεωρούσαν θηλυπρεπή.

Οι ιππείς ήταν με λίγα λόγια υπέροχοι. Οι ευγενείς των Περσών ίππευαν πάνω σε πλουμισμένα πολεμικά άλογα, που ανήκαν χωρίς διάκριση στην κοσμοξάκουστη ράτσα των Νησαίων Ίππων από την εύφορη πεδιάδα της Μηδίας, τα οποία ήταν μεγαλύτερα και πιο δυνατά από τα μεσογειακά άλογα της εποχής.¹ Οι ιππείς φορούσαν πανοπλία κάτω από τους χιτώνες και στους μηρούς τους, και ο καθένας είχε ένα τόξο, ένα δόρυ και ένα ξίφος. Οι λευκοί θώρακές τους αντανακλούσαν τον ήλιο το

1. Αναφέρονται ήδη στην *Ιστορία* του Ηροδότου· για παράδειγμα: 7. 40. (Σ.τ.Μ.)

απογευματάκι στις άκρες χιλιάδων όπλων που στραφάλιζαν. Τρεις από τους μεγάλους σατράπες, αυτούς τους ημι-αυτόνομους αρχιστρατήγους και ηγεμονίσκους της Περσικής Αυτοκρατορίας – ο Τισσαφέρης, ο Γωβρύας και ο Αρβάκης – ήδη αποτελούσαν τάγματα του στρατού του βασιλιά· ένας τέταρτος, ο Αβροκόμας, βρισκόταν καθ' οδόν. Ο Κύρος όμως είχε ακολουθήσει έναν δύσκολο αλλά γρήγορο δρόμο προς τον Ευφράτη, ακριβώς για να φτάσει στη ζώνη της μάχης προτού ο Αβροκόμας και το τάγμα του μπορέσουν να ενωθούν με τον υπόλοιπο στρατό του Αρταξέρξη.

Οι άνδρες του Κύρου, ίσως 30.000 στο σύνολό τους, υπολείπονταν αριθμητικά του στρατού του Αρταξέρξη. Υπήρχαν πάνω από 14.000 πεζικάριοι που κατατάχτηκαν από τους υπηκόους του Κύρου στη Μικρά Ασία και 2.500 Παφλαγόνες και άλλοι ιππείς. Όμως ο Κύρος, παρόλο που ήλπιζε σε περισσότερη υποστήριξη από τους Πέρσες ευγενείς, δεν ανησυχούσε υπέρμετρα για το ότι υπολείπεται σε δύναμη, επειδή είχε πολύ περισσότερους Έλληνες στο πλευρό του· και οι Έλληνες ήταν οι πιο ικανοί πολεμιστές της εποχής. Αυτοί οι Έλληνες, επιπλέον, ήταν ψημένοι στη μάχη – γεγονός σπάνιο για την περίπτωση των ερασιτεχνικών στρατών – αφού πολλοί απ' αυτούς είχαν γνωρίσει την πολεμική δράση στην Ελλάδα κατά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, ο οποίος είχε λήξει πρόσφατα. Οι στρατοί τους – ο οπλισμός και οι τακτικές τους – ξεπερνούσαν οτιδήποτε αντιμετώπιζαν, ακόμη και το περίφημο περσικό ιππικό. Κανένα άλογο, όσο παθιασμένα και να το υποκινούσε ο αναβάτης του, δε θα ριχνόταν πάνω σε μία συμπαγή φάλαγγα από δόρατα – και, σε μία πυκνή φάλαγγα, τα δόρατα των τριών πρώτων σειρών ήταν αρκετά μακριά ώστε να προεκτείνονται και μπροστά από την παράταξη – αν οι στρατιώτες διέθεταν το απαιτούμενο σθένος και την επιδεξιότητα. Το καλύτερο που θα μπορούσε να κάνει ένας ιππέας ήταν να ιππεύσει αρκετά κοντά, ώστε να εξαπολύσει ένα ακόντιο – αλλά ακόμη κι αυτό ήταν δύσκολο να το κάνει αποτελεσματικά· ας μην ξε-

χνούμε ότι μιλάμε για μία εποχή κατά την οποία δεν υπήρχαν σέλες και αναβολείς.

Ο πόλεμος θα κερδιζόταν με μία μόνο μάχη. Έτσι, ο Κύρος μίσθωσε τους καλύτερους στρατιώτες στον τότε γνωστό κόσμο. Οι Μύριοι – αυτή η ακυρολεξία ήταν δημοφιλής ήδη από την αρχαιότητα – ήταν κατά κυριολεξία περίπου 10.000 Έλληνες οπλίτες, δηλαδή βαριά οπλισμένοι πεζικάριοι, και 2.300 πελταστές, ένας στρατός με ελαφρύ οπλισμό που προέρχονταν κυρίως από τις παρυφές του ελληνικού κόσμου.

Η παράταξη μάχης του Κύρου είχε τους Έλληνες διαθέσιμους στη δεξιά πτέρυγα, όντας ο ίδιος επικεφαλής του κέντρου, και τον έμπιστό του Πέρση, τον αντ' αυτού Αριαίο, στην αριστερή. Ο Αριαίος ήταν θείος του Κύρου – αδελφός της μητέρας του –, κυβερνήτης της Φρυγίας του Ελλησπόντου, και αποτελούσε καλή πηγή τόσο ανδρών όσο και χρημάτων.

Εξοπλισμός των οπλιτών

Οι Έλληνες οπλίτες, το βαρύ πεζικό, ήταν οπλισμένοι με μία περικεφαλαία, το σχέδιο της οποίας εξυπηρετούσε πολλές ανάγκες – εξασφάλιζε την προστασία της ίδιας της κεφαλής, την όραση και την ακοή, μέχρι και την πρόκληση φόβου αντιμετώπιζε –, με θώρακα, μίτρα κι από πάνω ζωστήρα, με ορειχάλκινες περικνημίδες και, το επιστέγασμα όλων, με μία μεγάλη στρογγυλή ασπίδα με κυρτό σώμα και διάμετρο περίπου 90 εκατοστών – ίση περίπου σε μέγεθος με μισό άνδρα της εποχής εκείνης – κατασκευασμένη από ξύλο επικαλυμμένο με ορείχαλκο και με ορειχάλκινο πλαίσιο, βάρους σχεδόν 7 κιλών. Καθένας τους κρατούσε ένα μακρύ αλλά όχι πολύ σταθερό επιθετικό δόρυ με σιδερένια αιχμή και, ως εφεδρεία, αν έσπαζε το δόρυ, έφερε ένα κοντό σιδερένιο ξίφος. Ένας πλήρως οπλισμένος

οπλίτης πολύ σύντομα ζεσταινόταν και θα ένιωθε εξάντληση.

Υπήρχαν, ωστόσο, ευκαιρίες για ατομικές επιλογές στον τρόπο κατασκευής του οπλισμού, και οι πολεμιστές του Κύρου έδιναν μία εικόνα ανάκατου πλήθους: τα δερμάτινα ή από κολλαριστό λιινό κυνηγετικά σακάκια ξεπερνούσαν κατά πολύ σε αριθμό τους ορειχάλκινους ή εν μέρει ορειχάλκινους θώρακες, ειδικά μέσα στη ζέση της Βαβυλωνίας· οι περικηνημίδες περιέπιπταν σε αχρηστία· σιγά σιγά εισάγονταν μικρότερες ασπίδες, κι έτσι υπήρχε μεγαλύτερη ευκολία κίνησης· τα κράνη ήταν σε διάφορα σχέδια και από ποικίλα υλικά κατασκευασμένα — πολλά δεν ήταν παρά ένα τσόχινο κωνικό κάλυμμα κεφαλής, γνωστό ως πίλος — και κοσμούνταν από μία ποικιλία λοφίων από αλογότριχα, ή ήταν χωρίς λοφίο· κάποιες ασπίδες ήταν στολισμένες με το σήμα της οικογένειας ή της πόλης, ή με εμβλήματα υπεροχής· υπήρχε ένας τύπος ξίφους που χρησίμευε στο να κόβουν ή να καρφώνουν· πολλά δόρατα, όχι όμως όλα, είχαν ορειχάλκινες αιχμές και στη βάση, περιγραφικά γνωστές ως σαυρωτήρες — για επιθετική χρήση, αν έσπαζε η αιχμή του δόρατος, κυρίως δε για να αποτελειώνουν τους εχθρούς που έπεφταν μπροστά στα πόδια τους.

Παρόλο που, για να προσδώσει στο στράτευμα μία πιο εντυπωσιακή εμφάνιση, ο Κύρος βεβαιώθηκε πως ένας ικανός αριθμός οπλιτών — τουλάχιστον εκείνοι της πρώτης σειράς — φορούσαν τις κόκκινες χλαμύδες² που προτιμούσαν οι Σπαρτιάτες οπλίτες, δεν υπήρχε επίσημη στολή. Ένα όμως γνώρισμα είχαν κοινό οι οπλίτες γενικά: πολεμούσαν, εφόσον φυσικά το επέτρεπαν οι συνθήκες, σε φάλαγγα — μία τετράγωνη παράταξη τόσο πυκνοσχηματισμένη, όσο επέτρεπαν η τοπογραφία και ο αριθμός των ανδρών. Όταν υπήρχαν αρκετοί στρατιώτες, οι οπλίτες σχημάτιζαν φάλαγγα με βάθος οκτώ σειρών. Στα Κούναξα, επομένως, σχημάτισαν πάνω από 1.300 στοίχους και έδιναν την εντύπωση

2. Στρατιωτικό καταρχήν ένδυμα, στη συνέχεια έγινε και αστικό. (Σ.τ.Μ.)

ενός πυκνού τείχους από ασπίδες και δόρατα μήκους 1.500 μέτρων και άνω.

Η ασπίδα στο αριστερό χέρι του οπλίτη ήταν σταθερή — το χέρι εισερχόταν ως τον αγκώνα σε μία θήκη που έμοιαζε με δακτύλιο, η οποία κατέληγε σε μία λαβή στο εσωτερικό της στεφάνης της ασπίδας. Το βάρος της μπορούσε να μεταποπιστεί, εφόσον το επέτρεπαν οι συνθήκες, αν ο οπλίτης ακουμπούσε το πάνω μέρος της στον αριστερό του ώμο. Καθώς ο οπλίτης προχωρούσε, η ασπίδα προστάτευε το αριστερό μισό του σώματος αυτού που την έφερε και το δεξί μισό του σώματος του διπλανού του. Ιδιαίτερως στη μάχη, η ανάγκη να στέκεται στο πλάι και να κρατά το δόρυ του στο ύψος του ώμου σήμαινε πως η ασπίδα του πρόσφερε μικρότερη προστασία στο διπλανό του, και ήταν ζωτικής σημασίας για τη γραμμή της μάχης να παραμένουν όσο πιο κοντά μπορούσαν ο ένας στον άλλο — όσο, φυσικά, επέτρεπαν και πάλι οι περιστάσεις. Εφόσον δεν εμφανίζονταν ρωγμές, η γραμμή ήταν ουσιαστικά αδιαπέραστη, και η φάλαγγα των οπλιτών έγινε μία από τις πλέον αποτελεσματικές στρατιωτικές παρατάξεις στην ιστορία.

Το έργο *Κύρου Ανάβασις* του Ξενοφώντα αποτελεί, σε ένα επίπεδο, μία αφήγηση εκπληκτικών επιτυχιών. Κάθε φορά που οι Έλληνες οπλίτες έκαναν επίθεση σε έναν εχθρό, ο εχθρός επέλεγε να φύγει, παρά να τους αντιμετωπίσει από κοντά. Οι πελταστές είχαν δεχθεί ήττες κατά περίσταση, και ο στρατός στο σύνολό του ήταν ευπαθής σε τακτικές ανταρτοπολέμου κατά την ώρα της προέλασης, όμως σε κανονικές μάχες ήταν άτρωτος — και όσο περισσότερο κέρδιζαν, τόσο μεγάλωνε η αυτοπεποίθησή τους, και τόσο πιο ευέλκιοι και τρομακτικοί γίνονταν. Βρήκαν τρόπους να προσαρμοστούν σε ποικίλα τοπία και διάφορους τύπους αντιπάλων, από τις αψιμαχίες με ορεινές φυλές έως το περσικό ιππικό. Τόσο στην πορεία όσο και στη μάχη, πειραματιζόταν με διαφορετικές παρατάξεις και με διαφορετικούς συνδυα-

σμούς ελαφρώς και βαρέως οπλισμένων τμημάτων. Η ευελιξία αυτή ενισχυόταν κατά πολύ από τη δομή του όλου στρατεύματος: η βασική τακτική του μονάδα ήταν μία ομάδα 100 ανδρών, και κάθε ομάδα μπορούσε να δρα ανεξάρτητα από τις άλλες, ή σε συνεργασία με τόσες ομάδες όσες απαιτούσε η περίπτωση.

Οι στρατιώτες του Κύρου ήταν επαγγελματίες πολεμιστές. Πολλοί απ' αυτούς είχαν ζήσει και πολεμήσει παλιότερα στην Ανατολή, και γνώριζαν πως οι κανόνες ήταν διαφορετικοί. Σε μία μάχη Ελλήνων εναντίον Ελλήνων, το ζήτημα ήταν να παγιώσεις την υπεροχή σου — όχι κατ' ανάγκη με το να εξολοθρεύσεις τους αντιπάλους σου. Τώρα, όμως, ένιωθαν πως ήταν αντιμετώποι με μία μάχη όπου θα παίζονταν «όλα για όλα».

Πολεμικές τακτικές των οπλιτών

Στην Ελλάδα του 5ου π.Χ. αιώνα, στρατεύματα ελαφρώς οπλισμένα χρησιμοποιούνταν σε μεγάλο βαθμό για επιδρομές εξεύρεσης τροφής και για την καταστροφή της καλλιεργήσιμης γης του εχθρού· η αξία τους στο πεδίο της μάχης άρχισε να διαφαίνεται — ή ανακαλύφθηκε εκ νέου — προς το τέλος του αιώνα, κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου, μόνο όμως κατά τον 4ο αιώνα π.Χ. οργανώθηκαν, και αποτέλεσαν τακτικό σώμα που έπαιρνε μέρος στη μάχη. Επίσης, δεν υπήρχε μεγάλο σώμα ιππικού έως τον 4ο π.Χ. αιώνα: η τοπογραφία της Ελλάδας δεν ευνοεί ούτε την εκτροφή αλόγων — η κατοχή αλόγων αποτελεί ένδειξη μεγάλου πλούτου, όπως σήμερα η κατοχή μιας Φεράρι — ούτε τις μάχες ιππικού. Επιπλέον, δε διέθεταν πέταλα, σέλες ή αναβολείς, πράγμα που καθιστούσε την ιππασία, ειδικά σε συνθήκες μάχης, άβολη και δύσκολη. Κατά τον 5ο π.Χ. αιώνα, οι ιππείς χρησιμοποιούνταν κυρίως για ανίχνευση, ακροβολισμό, προστασία και καταδίωξη, παρά ως δύναμη κρούσης.

Ο πολιορκητικός πόλεμος ήταν σπάνιος μέχρι τον 4ο π.Χ. αιώνα, εξαιτίας της έλλειψης αποτελεσματικής τεχνολογίας. Για τουλάχιστον δύο αιώνες, ο τρόπος της χειρσαίας μάχης, που ήταν πιο οικείος στους Έλληνες, αφορούσε —λίγο ή πολύ— αποκλειστικά οπλίτες.

Η διατήρηση της παράταξης ήταν τόσο κρίσιμη από πλευράς τακτικής, που οι οπλίτες θεωρούσαν απείρως καλύτερο να μάχονται σε επίπεδο έδαφος. Θα μπορούσαν να εμφανιστούν κενά στη γραμμή ως αποτέλεσμα του άγνωστου αναγλύφου του εδάφους, ή εξαιτίας μίας φυσικής τάσης των οπλιτών να απλώνονται προς τα δεξιά, καθώς κάθε άντρας γύρευε να κρύψει την εκτεθειμένη δεξιά πλευρά του πίσω από την ασπίδα του παραστάτη, ή —όπως παραλίγο να συμβεί στα Κούναξα— εκ του ότι κάποιοι άνδρες προχωρούσαν πιο γρήγορα από κάποιους άλλους. Μπορούσαν, επίσης, να προκληθούν κενά από φόβο, αν ένας άντρας εγκατέλειπε τη θέση του — η σπανιότητα αυτού του φαινομένου οφειλόταν περισσότερο από οτιδήποτε άλλο στην τακτική διάταξη της φάλαγγας, όπου οι πιο έμπειροι πολεμιστές περιστοίχιζαν εκείνους των οποίων η συμπεριφορά δεν ενέπνεε απόλυτη εμπιστοσύνη. Εξάλλου, στις εκ παρατάξεως ελληνικές μάχες οι γείτονες στη φάλαγγα ήταν πολύ πιθανό να είναι και συμπολίτες, ακόμη και στενοί συγγενείς — εφόσον ένας οπλίτης υπηρετούσε από τα δεκαοχτώ έως και τα εξήντα—, έτσι ώστε και η αιδώς, αυτό το κατεξοχήν ελληνικό αίσθημα, διαδραμάτιζε έναν πολύ σημαντικό ρόλο.

Στη μάχη μεταξύ αντίπαλων στρατών που βρίσκονταν σε παράταξη φάλαγγας οι τακτικές ήταν δύο: ή σχηματισμός μετώπου ένα μέτρο περίπου απέναντι από τον αντίπαλο, προκειμένου να είναι δυνατή η χρήση του βασικού όπλου, δηλαδή του δόρατος, ή μετωπική σύγκρουση ανάμεσα στους δύο στρατούς. Κάθε παράταξη προσπαθούσε να υπερφαλαγγίσει την άλλη, συγχρόνως δε βρισκόταν σε μία επισφαλή ισορροπία, καθώς

ταυτόχρονα έπρεπε να μην επιτρέψει στον εχθρό να την υπερφαλαγγίσει, ούτε έπρεπε να απλωθεί αρκετά, γιατί υπήρχε κίνδυνος να αποδυναμωθεί. Στην περίπτωση σύγκρουσης, οι στρατιώτες που βρίσκονταν στην πρώτη γραμμή κυριολεκτικά έσπρωχναν με τις ασπίδες τους αντιπάλους τους στην εχθρική παράταξη, ενώ έβαλλαν με τα δόρατά τους ή τρυπούσαν με τα ξίφη τους τα σώματα των εχθρών πάνω ή κάτω από τις ασπίδες, προσπαθώντας με όλα τα μέσα που διέθεταν να δημιουργήσουν ένα μοιραίο κενό στην αντίπαλη φάλαγγα. Πολύ λίγη επιδεξιότητα χαρακτήριζε τη μάχη των οπλιτών: μέχρι να σπάσει μία από τις γραμμές, οι πολεμιστές μόλις και μετά βίας είχαν λίγο χώρο για τις κινήσεις που απαιτούσε η εκδήλωση μίας μόνο επίθεσης και η απόκρουσή της, οι οποίες και αποτελούσαν τον συνήθη τρόπο μάχης. Αυτός ο τρόπος ήταν απόλυτα ταιριαστός με την ερασιτεχνική φύση της ελληνικής πολεμικής τέχνης, όπου οι χωρικοί δε διέθεταν πολύ χρόνο για την εκπαίδευση στα όπλα. Στο είδος αυτό της μάχης σώμα με σώμα, όπου οι στρατιώτες μπορούσαν να καταφύγουν ακόμη και στα χέρια και τα δόντια, η επιβίωση εξαρτιόταν λιγότερο από την τεχνική επιδεξιότητα στα όπλα και περισσότερο από μία ικανότητα η οποία ελάχιστα αποτελούσε προϊόν μάθησης – την ενστικτώδη ικανότητα να μαντεύει κανείς πού επρόκειτο να χτυπήσει στη συνέχεια ο αντίπαλός του, ώστε να αμυνθεί.

Η πανοπλία των οπλιτών δεν είχε αρκετό πάχος ώστε να μην τρυπηθεί από ένα αρκετά δυνατό χτύπημα, ειδικά όταν επερχόταν πάνω στη ζέση της πρώτης στιγμής της σύγκρουσης, και οι περικεφαλαίες ήταν τόσο ανεπαρκώς επενδυμένες, που ένα βαρύ χτύπημα στο κεφάλι μπορούσε να προκαλέσει διάσειση, ή ακόμη και κακώσεις που επέφεραν το θάνατο. Ένας επιδέξιος οπλίτης, ωστόσο, στόχευε συχνότερα στα εκτεθειμένα μέρη του σώματος, ειδικά στο πρόσωπο, όπου τρομερές πληγές θα έκαναν το θύμα σχεδόν αγνώριστο, ή τα γεννητικά όργανα,

το μηρό ή το λαιμό, όπου μία πληγή θα έριχνε κάτω τον άντρα και θα άνοιγε ένα ρήγμα στη γραμμή του. Ο Σπαρτιάτης ποιητής του 7ου π.Χ. αιώνα Τυρταίος, ο οποίος δεν ήταν άνθρωπος που σκίρτησε ποτέ από τις τάξεις των οπλιτών κατά τις κρίσιμες στιγμές της μάχης, μας άφησε μία φρικτή εικόνα του θανάτου ενός ηλίκιωμένου οπλίτη.

Αυτός που έχει πια λευκά μαλλιά και γκριζα γένεια
και του φεύγει η γενναία του ψυχή μες στον κουρνιαχτό,
κρατώντας στα χέρια τα αιδοία του βουτηγμένα στο αίμα
άθλιο και εξοργιστικό θέαμα για να το βλέπει κανείς
με γυμνωμένα τα μέλη του σώματός του.³

Η αρχαία ελληνική ιατρική είχε περισσότερες αδυναμίες από αρετές. Οι γιατροί στο πεδίο της μάχης μπορούσαν να φροντίσουν ελαφρές πληγές, ήταν όμως σχεδόν ανίκανοι να αντιμετωπίσουν σοβαρούς τραυματισμούς. Η μοίρα των βαριά πληγωμένων βρισκόταν στα χέρια των θεών: ακόμη και ακρωτηριασμένοι, οι άνδρες επιζούσαν από τρομερές πληγές. Αλλά ήταν πολύ συχνό το φαινόμενο να δημιουργηθεί μία μόλυνση η οποία αποτελούσε εγγύηση για έναν οδυνηρό και αργό θάνατο, ή να ακολουθήσει γρήγορα ο θάνατος, ως αποτέλεσμα απώλειας αίματος.

Οι φάλαγγες ορμούσαν η μία εναντίον της άλλης όσο πιο γρήγορα μπορούσαν, διατηρώντας ταυτόχρονα την τάξη τους. Αν η μία γραμμή δεν οπισθοχωρούσε με τρόπο πριν από την επαφή — πράγμα που συνέβαινε συχνά —, έπεφταν η μία πάνω στην άλλη με μία συνδυασμένη ταχύτητα περίπου 15 χιλιομέτρων την ώρα και με μία τρομερή κλαγγή ασπίδων πάνω σε άλ-

3. Τυρταίος 10.23-7 West (μτφρ. Ι. Μπάρμπας, εκδόσεις Ζήτρος, Θεσσαλονίκη, 2000).

λες ασπίδες, δοράτων που τρυπούσαν ασπίδες και πανοπλίες, δοράτων που απέκρουαν, και τσάκιζαν. Αυτοί οι φρικτοί ήχοι ανυψώνονταν στο επίπεδο ενός τρομακτικού θορύβου με τις ιαχές και τις φωνές ανδρών που υπερέβαιναν εαυτούς, οι οποίες σύντομα θα ενισχύονταν από τις κραυγές των πληγωμένων. Αρκετά συχνά η ταχύτητα της κίνησης μίας φάλαγγας από μόνη της ήταν αρκετή για να καταστρέψει αμέσως την παρόταξη της άλλης – σε μικρό ή μεγαλύτερο βαθμό· αν όχι, οι δύο φάλαγγες μπορούσαν να πυκνώσουν και να πλησιάσουν, και να προκληθεί ένας αφόρητος και αποπνικτικός συνωστισμός, καθώς οι πίσω γραμμές έσπρωχναν τις μπροστινές.

Απομονωμένος μέσα στη μεταλλική περικεφαλαία του – αν τη φορούσε –, κάθε οπλίτης ήταν έρμαιο τρομερών φόβων. Αν βρισκόταν σε μία μεσαία σειρά, το πιο πιθανό ήταν πως η γνώση του για το τι συνέβαινε προερχόταν μόνο από την κίνηση των σωμάτων γύρω του. Πώς μπορούσε να ερμηνεύσει αυτές τις κινήσεις; Σήμαιναν πως η δική του πλευρά νικούσε, ή ότι επρόκειτο να τους κατατροπώσουν; Αν ο πανικός κυρίευε έστω και λίγους άνδρες, μία πιθανή νίκη μπορούσε να μετατραπεί σε ήττα. Ο τρόμος της επικείμενης σύγκρουσης ήταν τέτοιος, που ήταν κοινά αποδεκτό πως οι πιο γενναίοι πολεμιστές έπρεπε να βρίσκονται τοποθετημένοι όχι μόνο στην πρώτη σειρά, όπου ανήκαν για ευνόητους λόγους, αλλά και στην τελευταία, όπου θα μπορούσαν να παρακινήσουν όποιον από τις μεσαίες σειρές έδειχνε σημάδια απροθυμίας να εμπλακεί με τον εχθρό – και απ' όπου θα μπορούσαν να γυρίσουν, για να αντιμετωπίσουν έφοδο προερχόμενη από μία κυκλωτική κίνηση του εχθρού.

Ο αρχηγός συχνά καταλάμβανε την εκτεθειμένη θέση στην έξω δεξιά γωνία της πρώτης σειράς. Μέχρι τον 4ο π.Χ. αιώνα, υπήρχαν λίγοι επαγγελματίες στρατηγοί, και κανείς αξιωματικός πλήρους απασχόλησης. Οι άνδρες καταλάμβαναν θέσεις

ευθύνης στην αρχή μιας εκστρατείας εξαιτίας της εμπειρίας τους, και ήταν αναμενόμενο γι' αυτούς να οδηγούν από την πρώτη γραμμή· οι ίδιοι, και όσοι στο τάγμα τους θεωρούνταν οι καλύτεροι μαχητές, θα καταλάμβαναν την πρώτη και την τελευταία σειρά. Οι στρατηγοί και άλλοι αξιωματικοί είχαν άμεση εμπλοκή στη μάχη, με σημαντικές συνέπειες στο ηθικό του στρατού τους. Ένας από τους κύριους λόγους που οι άνδρες του Μεγάλου Αλεξάνδρου έμεναν τόσο αφοσιωμένοι στον ηγέτη τους ήταν πως όλοι είχαν δει με τα ίδια τους τα μάτια τον ηρωισμό του στο πεδίο της μάχης.

Ένας οπλίτης στις πρώτες δύο ή τρεις σειρές δεν ήταν λιγότερο επιρρεπής στο φόβο. Μπορούσε, βεβαίως, να δει καλύτερα από τους πίσω του, αλλά αυτό που έβλεπε ήταν άλλη μία φάλαγγα η οποία του προκαλούσε το φόβο· μία φάλαγγα της οποίας οι άνδρες ήταν αποφασισμένοι να τον σκοτώσουν. Έπρεπε να βρει το θάρρος να επιτεθεί σ' αυτή την άλλη φάλαγγα, παρά το ότι του έδινε την εντύπωση ότι ήταν μία συμπαγής μάζα. Μερικές φορές μία φρικτή ησυχία καταλάμβανε τις γραμμές τις στιγμές που παρατηρούσαν τους εχθρούς μπροστά τους — μία ησυχία που μπορούσε να εξαπλωθεί και να υπονομεύσει την αυτοπεποίθησή τους μέσα σε ελάχιστο χρόνο. Έτσι, ο παιάνας που τραγουδούσαν πριν από την επίθεση λειτουργούσε σαν μάντρα⁴, και αποσπούσε την προσοχή των οπλιτών απ' αυτό τον κρύο φόβο. Μία άλλη γιατρεία ήταν το οινόπνευμα. Κάθε στρατός είχε μαζί του κρασί — ή το έβρισκαν οι στρατιώτες κάνοντας πλιάτσικο στη διάρκεια των εκστρατειών τους, και οι αξιωματικοί μπορούσαν να χορηγούν στους άνδρες τους πριν από τη μάχη

4. Μάντρα: Σύμφωνα με το βουδισμό, πρόκειται για σύντομες φράσεις αποτελούμενες από μία ή περισσότερες συλλαβές που έχουν να κάνουν με την ενέργεια του ήχου. Πιστεύεται πως η κατάλληλη εκφώνησή τους παράγει διάφορα είδη πραγμάτωσης. (Σ.τ.Μ.)

κρασί αραιωμένο με νερό, κατά τον τρόπο των Ελλήνων.⁵ Η θυσία προ της μάχης — η θρησκευτική αιματηρή θυσία που προετοίμαζε τους άνδρες για την άσχημη αιματοχυσία που θα ακολουθούσε — ενδεχομένως υποσχόταν τη νίκη, όμως λίγο βοηθούσε στο να καταλαγιάσει τους φόβους του οπλίτη.

Η τακτική της μάχης των οπλιτών διαμόρφωσε στους Έλληνες την ιδέα περί θάρρους — όπως λέει ο Αθηναίος στρατηγός Λάχης στον ομώνυμο πλατωνικό διάλογο, ένας άντρας είναι γενναίος αν στέκεται ακλόνητος στη μάχη. Καίτοι ο πλατωνικός Σωκράτης έβρισκε την ιδέα αυτή θλιβερά ανεπαρκή ως ορισμό του θάρρους, ήταν τόσο ριζωμένη στην ελληνική σκέψη, ώστε το να πολεμάει κάποιος από απόσταση — με τη σφεντόνα ή το τόξο, ή ακόμη και με το ακόντιο — εκλαμβάνόταν ως δειλία. Ο τραγικός ποιητής Ευριπίδης, ο οποίος αρεσκόταν να απομυθοποιεί τους θεούς και τους ήρωες, παρουσιάζει στην τραγωδία *Ηρακλής* ένα θνητό, τον Λύκο, να αμφισβητεί την ανδρεία του αρχετυπικού ήρωα Ηρακλή, προβάλλοντας αυτό ακριβώς το επιχείρημα.

Γιατί ποτέ στο αριστερό ασπίδα δεν πήρε,
 ούτε σε λόγχη σίμωσε, μα έχοντας τόξο,
 που 'ν' το δειλότερο όπλο, τη φυγή εύκολη είχε.
 Δεν είναι της παλληκαριάς σημείο τα τόξα,
 αλλ' όταν κανείς στέκοντας στήθος με στήθος
 το γρήγορο του δόρατος κοιτάει αυλάκι.⁶

Οι κάπως ακατάδεχτοι αρχαίοι Έλληνες θεωρούσαν μέρος

5. Η λέξη κρασί (< ρ. κεράννυμι = αναμειγνύω) προκύπτει από την ανάμειξη οίνου και ύδατος. (Σ.τ.Μ.)

6. Ευριπίδης, *Ηρακλής* 159-164 (μτφρ. Κ. Βάρναλης, εκδόσεις Γ. Φέξη, Αθήνα, 1911).

ενός προαποφασισμένου σχεδίου οι ανώτερες τάξεις, που μπορούσαν και να αγοράσουν ολόκληρη την εξάρτυση του οπλίτη, να είναι εκείνες που έπρεπε να επιδείξουν γενναιότητα, ενώ τα ελαφρώς οπλισμένα στρατεύματα, που είτε ανήκαν στις φτωχότερες τάξεις είτε επρόκειτο για ανθρώπους που δεν ήταν αμιγώς Έλληνες, κρατούσαν τα όπλα της δειλίας. Οι Έλληνες όμως των ανώτερων τάξεων ήταν υποχρεωμένοι να είναι γενναίοι και ήταν, θα μπορούσαμε να πούμε, δέσμοι, μέσω μίας συνέχειας πολιτισμικής, αλλά και ρητορικής, η οποία τόνιζε τον ανδρισμό και τον πατριωτισμό, και λίγο πολύ αγνοούσε τη βαναυσότητα και τη βία του πολέμου. Σύμφωνα με αυτή τη ρητορική, η νίκη ήταν το μόνο που μετρούσε· και η νίκη στα λόγια έδειχνε, φυσικά, εύκολη. Η πραγματικότητα, όμως, ήταν τρομακτικά πολύ διαφορετική.

Δεν ήταν ασυνήθιστο για μία φάλαγγα να καταρρεύσει πριν ακόμη σωρευτούν πολλοί τραυματίες· αλλά, αν οι δύο φάλαγγες έβγαιναν από την πρώτη σύγκρουση λίγο-πολύ αλώβητες, οι οπλίτες έσπρωχναν με όλο το βάρος του σώματός τους ο ένας τον άλλο χρησιμοποιώντας τις ασπίδες τους – αυτές που δεν είχαν σπάσει κατά την πρώτη σύγκρουση – και, έτσι όπως ήταν σε παράταξη, συνωστίζονταν και προκαλούσαν μία θορυβώδη πάλη σώμα με σώμα, στηριζόμενοι δε γερά στο έδαφος και εκτείνοντας προς τα εμπρός τον κορμό του σώματος έμπηγαν τα ξίφη τους στα σώματα των αντιπάλων. Πολλά δόρατα είχαν σπάσει στο σημείο της σύγκρουσης, και αυτό ακριβώς έδινε τη δυνατότητα στις δύο φάλαγγες να έρθουν αρκετά κοντά, και να σπρώχνουν η μία την άλλη. Ήταν υπόθεση μιας στιγμής μόνο – μίας πιθανώς μοιραίας στιγμής – να τραβήξει κανείς το ξίφος του ή να πιάσει από την άλλη πλευρά ένα σπασμένο δόρυ και να κρατά τη βάση του ως όπλο. Η κίνηση μπρος-πίσω – επίθεση-απώθηση – κάποιες φορές περιοριζόταν σε ένα ακανόνιστο σύρσιμο των ποδιών. Ο ιδρώτας και η σκόνη δυσχέραιναν

την ορατότητα, και αυτό αποτελούσε άλλη μία αιτία φόβου. Οι δύο αντιμαχόμενες πρώτες γραμμές βρίσκονταν τόσο κοντά που, εκτός από τη φρικτή μυρωδιά του αίματος και των χυμένων εντοσθίων, και του εξ αυτής της συνθήκης τρόμου, μπορούσαν να νιώσουν το σκόρδο και το κρεμμύδι και το κρασί στις ανάσες των αντιπάλων τους, και ένα εύστοχο χτύπημα ήταν πιθανόν να ανταμειφθεί με έναν πίδακα ζεστού αίματος στο πρόσωπο και τα χέρια.

Εδώ κι εκεί, έπεφταν άνδρες και από τις δύο φάλαγγες, και οι γραμμές κινούνταν σε κυματισμούς και ταλαντεύονταν, προκαλώντας μανιασμένες μάχες στα ασθενέστερα σημεία, μέχρις ότου η μία πλευρά κέρδιζε αρκετά απ' αυτά τα μικρής κλίμακας πλεονεκτήματα, ώστε η άλλη πλευρά να ξεκινά να οπισθοχωρεί στο σύνολό της. Τόσο το θάρρος όσο και η δειλία δοκιμάζονταν από τη γνώση ότι όσο συντομότερα συνέβαινε αυτό τόσο λιγότεροι θα ήταν οι τραυματίες. Ήταν άκρως σημαντικό να κερδίσουν την πρώτη επίθεση γιατί δεν υπήρχαν συνήθως — σε κάθε περίπτωση, μέχρι τον 4ο αιώνα π.Χ. — αποθέματα, και οι μάχες δεν αποτελούσαν συχνά τίποτε άλλο παρά σύντομους φρικαλέους εφιάλτες. Μία μάχη ανάμεσα σε δύο φάλαγγες οπλιτών ξεσήκωνε ακραία συναισθήματα — μία ταχύτατη, απότομη έξαρση αδρεναλίνης, την οποία ακολουθούσε η ανάταση της νίκης, ή ο τρόμος της φυγής, με την αίσθηση πως άνθρωποι που έτρεχαν πιο γρήγορα βρίσκονταν στο κατόπι σου. Αυτό είναι ένα είδος μάχης ξένο στον κόσμο της υποβοηθούμενης από ηλεκτρονικούς υπολογιστές εκ του μακρόθεν εξόντωσης. Σήμερα ερχόμαστε τόσο κοντά με άλλους ανθρώπους «μόνο σε κοκτέιλ πάρτι ή σε τουρνουά τένις», όπως το έθεσε κομπά ο Τζον Κήγκαν.

Ο πανικός — ονομάστηκε έτσι, επειδή αποδιδόταν στον θεό Πάνα — μπορεί να εξαπλωθεί με την ταχύτητα υπερχείλισης ποταμού· και από τη στιγμή που μία φάλαγγα άρχιζε να καταρ-

ρέει ακολουθούσε γρήγορα άτακτη φυγή. Οι άνδρες γύριζαν προς τα πίσω κι έτρεχαν πετώντας τις βαριές ασπίδες τους, και η μάχη χανόταν. Το αποτέλεσμα του φόβου ήταν να μετατρέπεται μία φάλαγγα από πρότυπο ενότητας σε ένα συρφετό τρομοκρατημένων ατόμων, που ο καθένας τους έπρεπε να επιλέξει τότε ακριβώς να εγκαταλείψει τη μάχη και να τραπεί σε φυγή, και που λίγοι νοιάζονταν για κάτι παραπάνω από την επιβίωσή τους. Ήταν σχεδόν αδύνατον για τους ηττημένους να αποσυρθούν με τάξη, και ένας οπλίτης που έπεφτε στο στάδιο αυτό διακινδύνευε το θάνατό του από ποδοπάτημα ή έναν εχθρικό σωρωτήρα. Έστω κι έτσι, ο απολογισμός των τραυματιών σπανίως ήταν βαρύς: οι νικητές ήταν αναμενόμενο να έχουν κατά μέσο όρο απώλειες της τάξης του 5% των δυνάμεών τους, κι οι ηττημένοι περίπου 15% — με αναλογία, μισούς στη ζώνη απωλειών μέσα στο πεδίο της μάχης και μισούς κατά τη φυγή. Όμως, αυτοί οι απλοί αριθμοί κρύβουν τον τρόπο των ματωμένων πτωμάτων που μαζεύονταν σωρός στο σημείο της σύγκρουσης, των νικητών και ηττημένων μαζί, που ήταν καλυμμένα με ξεραμένο αίμα, των γελοίων στάσεων των πτωμάτων που απλώνονταν στο πεδίο της μάχης όπου είχαν πέσει στη διάρκεια της φυγής. «Και όταν πια έπαυσε η μάχη, μπορούσες να παρατηρήσεις το πεδίο όπου συγκρούστηκαν· το χώμα ποτισμένο με αίμα, τους νεκρούς, φίλους και εχθρούς, να βρίσκονται ο ένας δίπλα στον άλλο, τις ασπίδες κομμάτια, τα δόρατα σπασμένα, σπαθιά χωρίς θήκες, άλλα στο έδαφος, άλλα μπηγμένα στα σώματα και άλλα να τα βαστάνε ακόμη στα χέρια».⁷

Οι νικητές οπλίτες, αν ήταν πειθαρχημένοι, δεν καταδίωκαν τους ηττημένους σε απόσταση, φοβούμενοι μήπως διασκορπιστούν, και καταστούν ευάλωτοι σε περίπτωση ανασύνταξης

7. Ξενοφών, *Αγησίαλος* 2.14 (μτφρ. Π. Βλαχάκος και Γ.Α. Ράπτης, εκδόσεις Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη, 2003).

των εχθρικών δυνάμεων. Οι ψιλοί και οι ιππείς κατεδίωκαν τον εχθρό, για να εμποδίσουν την ανασύνταξη, σκότωναν όσους μπορούσαν από τους φυγάδες και εκείνους που έτρεμαν το θάνατο και συγκέντρωναν τους αιχμαλώτους. Ενόσω βρισκονταν μέσα στο πεδίο θανάσιμης βολής, η μόνη ασφάλεια για εκείνους που υποχωρούσαν ήταν να διατηρούν κάποιο είδος τάξης – ως μικρές ομάδες, αν όχι σε μεγαλύτερα τμήματα. Τη σωτηρία αυτών που υποχωρούσαν υποβοηθούσε η πρακτική να αφαιρούν τον οπλισμό από τους νεκρούς ως πολεμική λεία, πράγμα το οποίο καθυστερούσε κάπως κάποιους από τους διώκτες τους.

Οι μάχες ανάμεσα σε δύο φάλαγγες οπλιτών σε κάποιες περιστάσεις έπαιρναν το χαρακτήρα του επίσημου· ήταν σχεδόν τελετουργικές – ή μάλλον «ο αρχαίος ελληνικός πόλεμος των οπλιτών βρισκόταν σε μία αιώνια ένταση ανάμεσα στη μάχη που διεξάγεται σύμφωνα με κατανοητούς κανόνες και την πονηρή παράκαμψη αυτών των κανόνων»⁸. Όμως, τα θύματα έτειναν να είναι ευάριθμα, διότι το θέμα δεν ήταν να εξολοθρευτεί κανείς τους αντιπάλους του, αλλά να κυριαρχήσει στο πεδίο της μάχης – οι εντυπώσεις αφορούσαν κυρίως στα πτώματα των εχθρών, τα οποία λειτουργούσαν ως σύμβολα της νίκης. Αυτό δε σημαίνει πως οι σφαγές και η δίψα για αίμα δεν ήταν όψεις της πολεμικής πρακτικής των Ελλήνων, όμως η μάχη συνήθως έληγε με τυπικές διαδικασίες περισσότερο, και όχι με μαζικές απώλειες ανθρώπινων ζωών. Οι ηττημένοι ζητούσαν την άδεια να περισυλλέξουν τους νεκρούς τους για ταφή, αίτημα το οποίο συνήθως ισοδυναμούσε με ήττα, και η αποδοχή του με νίκη. Τους ηττημένους κατόπιν, μαζί με τους νικητές, απασχολούσαν τα θέματα που εγείρονταν μετά τη μάχη, όπως είναι η συγκέντρωση των νεκρών και η αναγνώριση των πτωμάτων, τα οποία περ-

8. Ξενοφών, *ό.π.*

νούσαν γρήγορα στην αποσύνθεση μέσα στη ζέστη και θα μπορούσαν να έχουν παραμορφωθεί άσχημα.

Οι νικητές κρατούσαν υπό την κατοχή τους το ποτισμένο με αίμα πεδίο της μάχης, όπου έστηναν ένα τρόπαιο στο σημείο όπου ο εχθρός είχε τραπεί σε φυγή. Το τρόπαιο ήταν συνήθως ένας κορμός δέντρου από τον οποίο κρέμονταν πανοπλίες του εχθρού. Προκειμένου να χλευάσουν τους ηττημένους και να συμβολίσουν με τρόπο μαγικό την πίστη ότι οι νικητές κληρονομούσαν τη δύναμη των ηττημένων, τα ομοιώματα έμοιαζαν με οπλισμένες κούκλες. Το στήσιμο του τροπαίου συνοδευόταν από προσευχές για επιτυχίες σε μελλοντικές μάχες και από μία ευχαριστήρια θυσία.

Από κει και πέρα, μέχρι την επόμενη μεταβολή των ισορροπιών των δυνάμεων, η πόλη του νικητή θα καταλάμβανε μία υψηλότερη θέση στην ιεραρχία της τιμής από εκείνη των αντιπάλων, και αυτό προσέφερε σημαντικά πλεονεκτήματα για τις διπλωματικές και άλλες συναλλαγές της με την ηττημένη πόλη. Η ιεραρχία αποτελούσε μία προέκταση του παλαιού ομηρικού πολιτισμού, όπου οι πόλεις είχαν αντικαταστήσει τους περήφανους και μαχητικούς ήρωες. Εκτός από τις αναπόφευκτες συγκρούσεις για τα σύνορα, ένα από τα συχνότερα αίτια πολέμου μεταξύ των ελληνικών πόλεων ήταν το αίσθημα πως μία πόλη που βρισκόταν χαμηλότερα στην κυριαρχική ιεραρχία από κάποια άλλη είχε προσβάλει την υπεροχή της δεύτερης. Αυτή η ερασιτεχνική ή ανώριμη προσέγγιση της πολεμικής πρακτικής κράτησε όσο οι γεωργοί πολίτες μιας πόλης παρέμεναν περήφανοι ώστε να υπερασπίζονται μόνοι τους τη γη τους, και όσο οι μόνιμοι μισθοφορικοί στρατοί θεωρούνταν ύποπτοι ως υπαρκτά, ή δυνητικά, όργανα τυραννίας. Οι μισθοφόροι — επαγγελματίες στρατιώτες, όπως εκείνοι που προσέλαβαν ο Κύρος και οι φερέλπιδες Έλληνες τύραννοι — δεσμεύονταν σε μικρότερο βαθμό από τέτοιους παραδοσιακούς κανόνες.

Κούναξα

Δύο μέρες νωρίτερα, ο Κύρος και οι άνδρες του είχαν αφήσει πίσω τους χιλιάδες ακολούθους του στρατοπέδου τους που ήταν υπεύθυνοι για τα ζώα, τις αποσκευές και τις ανέσεις των μαχητών και, σε παράταξη μάχης, με τους ιππείς να προηγούνται, είχαν φτάσει σε μία μεγάλη τάφρο την οποία είχε ανοίξει ο Αρταξέρξης ως μία πρώτη γραμμή άμυνας ενάντια σε τέτοιες επιθέσεις — ή, ίσως, ακόμη και ενάντια σε αυτή τη συγκεκριμένη εισβολή. Η τάφρος εκτεινόταν βορειοανατολικά σε έκταση 65 χιλιομέτρων περίπου, από τον Ευφράτη ως τα ερείπια ενός αμυντικού τείχους το οποίο ένωνε τον Ευφράτη με τον Τίγρη και είχε ανεγερθεί κατά τον πρώιμο 6ο π.Χ. αιώνα με εντολή του Ναβουχοδονόσορα του Β', βασιλιά της Βαβυλώνας, όταν η επικράτειά του απειλούνταν από τους Μήδους στα βορειοανατολικά.

Ο Κύρος ανέμενε πως ο εχθρός θα τους περίμενε κοντά στην τάφρο, όμως την πέρασε χωρίς αντίσταση· κι αυτό το ερμήνευσε ως άλλο ένα σημάδι της αδυναμίας του αδελφού του. Τώρα, στον υπέρ το δέον σίγουρο μνηστήρα του θρόνου φαινόταν εξαιρετικά πιθανό ο αδελφός του να μην προχωρήσει καν σε μάχη. Η διάθεσή του διαδόθηκε στις τάξεις των στρατιωτών, και η πειθαρχία χαλάρωσε — οι στρατιώτες πορεύονταν σε έναν μόνο στοίχο ανάμεσα στο ποτάμι και τη βαθιά τάφρο, περίμεναν για τους ακολούθους του στρατοπέδου να τους συναντήσουν και μετά συνέχισαν νότια κατά μήκος της όχθης του ποταμού.

Δύο μέρες αργότερα, ένας Πέρσης ευγενής από τη συνοδεία του Κύρου κατέφθασε καλπάζοντας, με το άλογό του αφηνιασμένο, και φώναζε πως ο Αρταξέρξης πλησίαζε με έναν πελώριο στρατό. Ο Κύρος πήδησε από το άρμα του, οπλίστηκε και ανέβηκε στο άλογό του, τον Πασακά, ενώ οι άνδρες του, οι οποίοι είχαν απλωθεί χιλιόμετρα ολόκληρα κατά μήκος της πεδιάδας σε μία χαλαρή στοίχιση επιτάχυναν το βήμα τους και

έτρεξαν γρήγορα μπροστά. Ήταν στραμμένοι προς το νότο, με τους Έλληνες στη δεξιά πλευρά, κολλητά στον Ευφράτη, υπό τις διαταγές του αρχηγού τους, του αποστάτη Σπαρτιάτη Κλέαρχου. Μέσα στη ζέστη, τη σκόνη και τη σύγχυση, οι άνδρες του Κύρου χρειάστηκαν ώρες για να παραταχθούν.

Στο τέλος, ο θόρυβος καταλάγιασε σε έναν ήχο σαν το μουρμουρητό μακρινών κυμάτων στην ακτή για να ξαναγίνει κακοφωνία, όταν ο εχθρικός στρατός πλησίασε, επειδή στη ζέστη της ερήμου οι άνδρες περίμεναν, όπως ήταν φυσικό, όσο περισσότερο μπορούσαν προτού φορέσουν τις βαριές πανοπλίες τους, οι οποίες δεν εφάρμοζαν και καλά. Προτού όμως οπλιστούν «ανακουφίστηκαν», με τη συνοδεία στρατιωτικών αστείων, ώστε να μη βρεθούν στην ανάγκη να κενώσουν το έντερό τους φορώντας τις πανοπλίες, και για να μειώσουν τις πιθανότητες να προκαλέσει ο φόβος μία ακούσια κένωση των εντέρων τους. Τελικά, οι ακόλουθοί τους, οι οποίοι είχαν μεταφέρει τον οπλισμό από τα μεταφορικά κάρα και είχαν βοηθήσει τους οπλίτες να φορέσουν τις πανοπλίες τους, αποσύρθηκαν από τις γραμμές της μάχης, και οι πολεμιστές έμειναν μόνοι τους. Οι άγουρες ελπίδες τους για μία εύκολη νίκη πνίγηκαν από μία έξαψη φόβου, η οποία, αν μη τι άλλο, βοήθησε στο να ξεχάσουν την κούρασή τους. Καθώς προχωρούσε το απόγευμα, ένα σύννεφο σκόνης άρχισε να βάφει τον ουρανό προς το νότο, και σύντομα ολόκληρη η πεδιάδα είχε μαυρίσει από άνδρες που έρχονταν από μακριά.

Καθώς πλησίαζε ο στρατός του Αρταξέρξη, οι Έλληνες μπορούσαν να δουν πως προπορεύονταν, έτοιμα να σκορπίσουν το θάνατο, δρεπανηφόρα άρματα του εχθρού, των οποίων οι ακονισμένες λεπίδες προεξείχαν όχι μόνο στις πλευρές των αξόνων των τροχών, αλλά σάρωναν και το έδαφος από κάτω τους, ώστε τίποτε να μην μπορεί να ξεφύγει από την κόψη τους. Αυτά τα άρματα αποτελούσαν πρόσφατη επινοήση των Περσών, σχεδιασμένα ειδικά για την καταστροφή της φάλαγγας των οπλιτών.

Ο τρόμος που προκλήθηκε από την εμφάνισή τους μεγεθύνθηκε από μία φρικτή σιωπή — οι Πέρσες δεν κραύγαζαν, ούτε καν φώναζαν, αλλά προήλαυναν σταθερά με μία αλλόκοτη ησυχία, και με πολύ περισσότερη πειθαρχία απ' όση οι Έλληνες είχαν προετοιμαστεί να περιμένουν. Οι Μάγοι ιερείς που συνόδευαν το στρατό είχαν υποσχεθεί νίκη στο βασιλιά, και εκείνος και οι άνδρες του ήταν σίγουροι γι' αυτή. Ήταν τόσο περισσότεροι οι στρατιώτες του Αρταξέρξη, που η δεξιά πτέρυγά τους έφτανε πολύ πιο πέρα από την αριστερή του Κύρου. Έτσι, μία βιαστική αναδιάταξη άπλωσε τους άνδρες της μοίρας του Αρσιαίου, αποδυνάμωσε όμως την παράταξη.

Σε ό,τι αφορούσε τον Κύρο, η μάχη δεν ήταν τίποτε περισσότερο από μία σύγκρουση ανάμεσα σε εκείνον και τον αδελφό του — στην πράξη, μία σύγκρουση σώμα με σώμα ανάμεσα στους στρατούς εκείνου και του αδελφού του. Βγάζοντας από τη μέση τον Αρταξέρξη, οι συνήθως ευμετάβλητοι σατράπες ήταν αναμενόμενο να παραδοθούν — ή, τουλάχιστον, να μην οργανώσουν καμία στάση ωσότου ο νέος βασιλιάς παγιώσει τη θέση του. Ο Κύρος προχώρησε με το άλογό του και διέταξε τον Κλέαρχο να εξαπολύσει άμεση επίθεση κατά του κέντρου των Περσών, όπου βρισκόταν ο αδελφός του. Ο Κλέαρχος όμως επέμενε πως δε θα έπρεπε να αφήσει το ποτάμι και να εκτεθεί στον κίνδυνο να τον υπερφαλαγγίσουν — ένας κίνδυνος που θα κορυφωνόταν με το είδος της λοξής πορείας που είχε υπόψη του ο Κύρος — και αρνήθηκε να υπακούσει στην άμεση εντολή του εργοδότη του. Χωρίς να καταφεύγουμε σε πιο φαύλες ερμηνείες, οφείλουμε να πιστέψουμε πως γνώριζε πόσο σημαντικοί ήταν οι Έλληνες για τις φιλοδοξίες του Κύρου, και ένιωσε πως θα μπορούσε να περάσει η ανυπακοή του· εξάλλου, διέθετε την καχυποψία του παλιού στρατιώτη απέναντι στις αλλαγές της τελευταίας στιγμής. Ο Κύρος γνώριζε πολύ καλά πως ο αδελφός του θα ήταν επικεφαλής του στρατού στο κέντρο, επειδή αυτή

ήταν η παραδοσιακή θέση των βασιλέων των Περσών στη μάχη· γνώριζε, επίσης, πως οι Έλληνες ήταν οι καλύτεροι στρατιώτες του. Το αρχικό του σχέδιο ήταν να σαρώσουν οι Έλληνες την αριστερή πτέρυγα των Περσών και μετά να γυρίσουν από την άλλη, για να χτυπήσουν από πίσω το κέντρο της παράταξης των περσικών δυνάμεων.

Το σύνθημα της ημέρας «Ζευς Σωτήρ» και το παρασύνθημα «Νίκη» πέρασαν μέσα από τις τάξεις των Ελλήνων, έτσι ώστε και μέσα στη σύγχυση της μάχης να μπορούν να ξεχωρίσουν τους οικείους από τους εχθρούς. Ετοιμάστηκαν και περιέμεναν, πρώτα χαλαρά, με τα όπλα τους καθηλωμένα στο έδαφος. Κατόπιν, οι αρχηγοί του στρατού φώναξαν τα γνώριμα προστάγματα: «Υψώστε τις ασπίδες! Λάβετε αποστάσεις! Υψώστε τα δόρατα!» Όταν ο εχθρός βρισκόταν σε απόσταση μικρότερη του ενός χιλιομέτρου, οι Έλληνες, υπό τον ήχο της σάλπιγγας, άρχισαν να τραγουδούν το επαναλαμβανόμενο *Ιώ, Παιάν* – τον παιάνα που ήταν αφιερωμένος στο θεό Απόλλωνα, τον προστάτη των ανδρών, και είχε επινοηθεί για να εμπνέει θάρρος και να ενισχύει τους συντρόφους – και προχώρησαν, με την υποστήριξη 1.000 Παφλαγόνων ιππέων. Ξεκίνησαν με βήμα περιπάτου, όμως η φάλαγγα άρχισε να διογκώνεται, και όσοι είχαν μείνει πίσω ανέπτυξαν ταχύτητα, για να προλάβουν τους άλλους και να εμποδίσουν την εμφάνιση κενών στη γραμμή.

Η επιτάχυνση αυτή αποδείχτηκε κολλητική. Σύντομα, έτρεχαν όλοι προς τα εμπρός, φωνάζοντας και ουρλιάζοντας και κοπανώντας τις ασπίδες τους με τα στελέχη των δοράτων τους, σε μία προσπάθεια όχι απλώς να κάμψουν το ηθικό των αντιπάλων τους, αλλά και να ξεπεράσουν το φόβο τους μπροστά στο επικείμενο σοκ της επαφής με τους εχθρούς. Όμως, πριν ακόμη διανύσουν περί τα 150 μέτρα – το πιο επικίνδυνο σημείο, εντός του πεδίου βολής των εχθρικών τόξων, παρόλο που από αυτή την απόσταση τα βέλη δεν είχαν και μεγάλη αποτελεσματικότη-

τα — το μεγαλύτερο μέρος της περσικής αριστερής πτέρυγας, αυτό το οποίο ήταν υπό τις προσταγές του Τισσαφέρνη, κατέρρευσε. Οι ηνίοχοι εγκατέλειψαν τα οχήματά τους και έφυγαν τρέχοντας, οι ιππείς έστρεψαν τα νώτα, οι πεζικάριοι πέταξαν τα όπλα τους και τράπηκαν σε φυγή. Οι βαριά οπλισμένοι Έλληνες επέμειναν για λίγο στην επίθεση — υποκινημένοι ίσως από την προθυμία τους για λάφυρα —, προχωρώντας πιο μακριά απ' ό,τι θα έπρεπε, σφαγιάζοντας τους τραυματίες που άφηναν πίσω οι Παφλαγόνες ιππείς που έφευγαν. Μόνο δύο Έλληνες πληγώθηκαν ελαφρά: ο ένας έφερε μώλωπες που προκλήθηκαν από ένα εκτός ελέγχου άρμα και ο άλλος γρατζουνίστηκε από ένα βέλος.

Ο ίδιος ο Τισσαφέρνης, ωστόσο, επιστράτευσε ορισμένους από τους ιππείς του και επιτέθηκε κατά μήκος της όχθης του ποταμού ενάντια στους Έλληνες πελταστές. Οι ελαφρώς οπλισμένοι πελταστές δεν είχαν τίποτε άλλο από ένα ακόντιο ή ένα τόξο, ένα κοντό ξίφος και μία ελαφριά μηνοειδή ασπίδα που λεγόταν πέλτη — από την οποία πήραν και το όνομά τους, όπως οι οπλίτες πήραν το όνομά τους από τη δική τους ασπίδα, το όπλον. Δεν είχαν καμία πιθανότητα σε μία τέτοια επίθεση, και ο αρχηγός τους γρήγορα διέταξε τους άνδρες του να ανοίξουν τις σειρές τους και να αφήσουν να περάσει το ιππικό. Καθώς ο Τισσαφέρνης και οι άνδρες του εφορμούσαν, οι πελταστές προκάλεσαν όση ζημιά και όση καθυστέρηση μπορούσαν.

Στο κέντρο και στα αριστερά, ο Κύρος είχε ορίσει τους άνδρες του να προχωρούν πιο αργά, περιμένοντας να δει ποιες τακτικές θα ακολουθούσε ο αδελφός του. Με ικανοποίηση διαπίστωσε την επιτυχία των Ελλήνων στα δεξιά, και μερικοί από τους λιγότερο σταθερούς αυλικούς στην ακολουθία του τον ενθάρρυναν να σκεφτεί πως η νίκη και ο θρόνος της Περσίας ήταν ήδη δικά του. Με τους Έλληνες εκτός του κυρίως πεδίου της μάχης, ωστόσο, το ιππικό του Αρταξέρξη προχώρησε μπροστά

καλπάζοντας, ακολουθούμενο από τους Αθανάτους και το υπόλοιπο πεζικό, σε μία απόπειρα να περικυκλώσουν τη δεξιά πτέρυγα του Κύρου, που τώρα ήταν εκτεθειμένη από την κίνηση των Ελλήνων προς τα εμπρός. Ο Κύρος έπρεπε να δράσει γρήγορα, και να κάνει μία σημαντική κίνηση αντιπερισπασμού. Εντόπισε το περσικό βασιλικό έμβλημα, τον αετό με τα ανοιχτά φτερά, και οδήγησε τους επίλεκτους ιππείς του σε έναν απερίσκεπτο κατά μέτωπο καλπασμό, κινούμενος κατευθείαν προς τον αδελφό του. Πέρασαν μέσα από το ιππικό του Αρταξέρξη, με συνέπεια να διασκορπιστούν, και όταν πια η ορμή του Κύρου τον είχε φέρει πολύ βαθιά μέσα στις τάξεις των εχθρών, συνοδευόταν μάλλον από πολύ λιγοστούς σωματοφύλακές του.

Όπως συμβαίνει συχνά στον πόλεμο, αυτό που συνέβη μετά δεν είναι εντελώς ξεκάθαρο — οι μαρτυρίες που σώζονται είναι διάτρητες από προκατειλημμένες απόψεις, κανείς από τους συγγραφείς δεν ήταν αυτόπτης μάρτυρας, και η δράση χαρακτηριζόταν από αταξία και σύγχυση. Είναι πιθανόν ο Κύρος να σκότωσε με τα ίδια του τα χέρια τον αρχηγό της προσωπικής φρουράς του Αρταξέρξη και να τρύπησε το θώρακα του αδελφού του, παρόλο που αυτό το παραμύθι της σώμα με σώμα σύγκρουσης φαντάζει υπερβολικά ομηρικό για να είναι εντελώς πιστευτό. Όπως και να 'χει, ο Αρταξέρξης πληγώθηκε σίγουρα, και οι φρουροί του περικύκλωσαν τον τρωθέντα βασιλιά τους, προφανώς για να τον προστατέψουν, και τον μετέφεραν σε έναν κοντινό λοφίσκο. Στο μεταξύ, ο Κύρος ο ίδιος είχε τραυματιστεί στον κρόταφο. Αιμορραγώντας ακατάσχετα, έγειρε προς τα εμπρός και γέμισε με το αίμα του το προστατευτικό τσόχινο κάλυμμα που φορούσε το άλογό του στο κεφάλι, το οποίο αργότερα βρέθηκε και παρουσιάστηκε θριαμβευτικά στον Αρταξέρξη. Ζαλισμένος και αδύναμος από την απώλεια αίματος, ο Κύρος έπεσε στο έδαφος και έχασε το άλογό του. Τρεκλίζοντας μέσα στο πεδίο της μάχης με έναν όλο και μικρότερο αριθμό

ακολουθών, για λίγη ώρα κινήθηκε λαθραία, και δεν τον αναγνώρισαν οι εχθροί, επειδή το χτύπημα με το ακόντιο που τον είχε τραυματίσει είχε ρίξει κάτω το βασιλικό διάδημα που υποθέτουμε πως ήδη φορούσε. Τελικά, ένας από τους ακολουθούς του στρατοπέδου του Αρταξέρξη – ως άλλος ελεεινός Πάρης, με τον Κύρο στη θέση του ευγενή Αχιλλέα – τον έριξε κάτω καρφώνοντάς τον πίσω από το γόνατο.⁹ Όντας ο Κύρος ήδη αδύναμος από την απώλεια αίματος, χρειάστηκαν λίγα μόνο λεπτά για να χαθεί η ζωή του μέσα στη λίμνη αίματος που έβαψε για λίγο την ξερή σκόνη της ερήμου.

Ο θάνατος του διεκδικητή του θρόνου σήμαινε ήττα, ό,τι και να συνέβαινε στα άλλα σημεία του πεδίου της μάχης. Δίχως αμφιβολία, αυτός ήταν ο λόγος που ο Κλέαρχος νωρίτερα είχε προειδοποιήσει τον Κύρο να μείνει έξω από τη συμπλοκή, όμως ο νεαρός διεκδικητής, με χαρακτηριστική ορμή, είχε απορρίψει τη συμβουλή του. «Τι λες, Κλέαρχε», φέρεται να είπε. «Εσύ συμβουλεύεις εμένα, που ζητώ τη βασιλεία, να φανώ ανάξιος της βασιλείας;»¹⁰ Όμως, η περσική προπαγάνδα διαρκώς τόνιζε τη στο πεδίο της μάχης υπεροχή των βασιλέων. Εκ των υστέρων, κρίνοντας εκ του αποτελέσματος, η απόφαση του Κλέαρχου να παρακούσει το πρόσταγμα του Κύρου να επιτεθεί στον Αρταξέρξη στο κέντρο μπορεί και να ήταν λάθος. Όσο μεγάλοι και να ήταν οι αριθμοί των ανδρών που πήραν μέρος, στην πραγματικότητα ο αγώνας ήταν μεταξύ των δύο αδελφών. Η προσωπική εμπλοκή του Κύρου στη μάχη μπορεί να ήταν απερίσκεπτη, όμως η επιφύλαξη του Κλέαρχου αποδείχτηκε καταστροφική.

Εντούτοις, ίσως ο αποφασιστικός παράγοντας δεν ήταν τόσο

9. Αναφορά στην *Ιλιάδα*, και συγκεκριμένα στο φόνο του Αχιλλέα από τον Πάρη, ο οποίος ρίχνει ένα βέλος στην τρωτή φτέρνα του ήρωα. (Σ.τ.Μ.)

10. Πλούταρχος, *Αρταξέρξης*, 8.2 (μτφρ. Ανδ. Ι. Πουρνάρας, εκδόσεις Πάπυρος, Αθήνα, 1975).

η επιφύλαξη του Κλέαρχου, όσο η πανουργία του Τισσαφέρνη. Μετά τη μάχη, τον Τισσαφέρνη τον σήκωσαν ψηλά και τον έλουσαν με δώρα. Θα έδειχνε ο βασιλιάς τέτοια εύνοια στον μοναδικό από τους σατράπες του οποίου οι άνδρες είχαν τόσο κακή απόδοση στη μάχη; Ο Τισσαφέρνης είχε περάσει τουλάχιστον δεκαπέντε χρόνια στη Μικρά Ασία, και είχε έρθει σε στενή επαφή με τους Έλληνες· ήξερε πόσο επικίνδυνοι μπορούσαν να είναι οι οπλίτες. Όταν σκέφτεται κανείς πως σε μία άλλη περίπτωση, μερικά μόλις χρόνια αργότερα, κατά την εκστρατεία του βασιλιά της Σπάρτης Αγησίλαου στην Ασία, χρειάστηκαν μόνο δύο δρεπανηφόρα άρματα και 400 Πέρσες ιππείς για να τρέψουν σε φυγή 700 Έλληνες οπλίτες, είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς πως ο Τισσαφέρνης θα παραιτούνταν τόσο εύκολα.

Επρόκειτο αναντίρρηση για προσποίηση. Οι Πέρσες δεν τράπηκαν σε φυγή· καμώθηκαν πως η ηθελημένη υποχώρηση ήταν φυγή, και παρέσυραν τους Έλληνες πολύ μακριά από την υπόλοιπη μάχη, προκειμένου να τους εμποδίσουν να στραφούν στο περσικό κέντρο και να επιτεθούν εκεί. Ο Τισσαφέρνης ήξερε πως οι Έλληνες περίμεναν να νικήσουν τους ελαφρά οπλισμένους Πέρσες, υπό την προϋπόθεση πως θα έμεναν αλώβητοι από τα άρματα και τους τοξότες· κινήθηκε, λοιπόν, σύμφωνα με αυτή την προσδοκία, προσποιούμενος μία τρομαγμένη υποχώρηση. Ήξερε πως ήταν δουλειά των πελταστών και του ιππικού να ακολουθούν τους άνδρες του που τρέπονταν σε φυγή, ενώ οι οπλίτες θα έπρεπε να έχουν αλλάξει κατεύθυνση και να έχουν πάρει το κέντρο του βασιλιά στις πίσω σειρές — αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο επιτέθηκε στους πελταστές ο ίδιος. Ήξερε πως ήταν σύνηθες στη μάχη οι στρατιώτες να ξεσηκώνονται από έναν παράλογο πόθο για αίμα στη θέα των νώτων του εχθρού, κι έτσι το άφησε στους οπλίτες να βεβαιωθούν για την τελειωτική «ήττα» της αριστερής πτέρυγας του βασιλιά, οι οποίοι δε διέθεταν την απαιτούμενη πειθαρχία ώστε να φροντίσουν να είναι

η καταδίωξη τους σύντομη. Εν ολίγοις, ο Τισσαφέρνης με τις τακτικές του εξουδετέρωσε τους πιο επικίνδυνους αντιπάλους του βασιλιά του.

Ο Αρταξέρξης δέχτηκε τις περιποιήσεις του Έλληνα γιατρού του, του Κτησία του Κνιδίου, ο οποίος θα έγραφε στα *Περσικά* του — έχουν χαθεί στο μεγαλύτερο μέρος τους — τη δική του μαρτυρία της μάχης και των συνεπειών της. Όμως, ο Μέγας Βασιλεύς δεν ήταν τόσο βαριά τραυματισμένος. Όταν του έφεραν τις ειδήσεις για το θάνατο του αδελφού του επέστρεψε στο πεδίο της μάχης, για να δει ο ίδιος το πτώμα. Ο Αρταξέρξης διέταξε να κόψουν το κεφάλι και το δεξί χέρι του αδελφού του και να τα καρφώσουν σε ένα στύλο, να τα δει ο στρατός του και να ενισχυθεί η αποφασιστικότητα των στρατιωτών, αλλά και να τους υπενθυμίζει σε ποιον έπρεπε να είναι πιστοί. Εκείνος ήταν ο Μέγας Βασιλεύς!

Στο μεταξύ, η αριστερή πτέρυγα του Κύρου, υπό τις διαταγές του Αρταίου, δεν ήταν σε καλή κατάσταση κι αυτή. Η προσοχή τους αποσπάστηκε, αφού βρίσκονταν συνεχώς σε κίνδυνο να τους υπερφαλαγγίσει η πιο εκτεταμένη περσική γραμμή, και, παρόλο που στην αρχή αντιστάθηκαν όσο καλύτερα μπορούσαν — με τον ίδιο τον Αρταίο να τραυματίζεται στη διάρκεια της μάχης —, η είδηση του θανάτου του Κύρου έκαμψε το ηθικό τους και τράπηκαν σε φυγή μέχρι πίσω στο σταθμό ανάπαυσης όπου είχαν καταλύσει την προηγούμενη νύχτα. Μία απεγνωσμένη μάχη διεξήχθη στο χώρο ανάμεσα στα κάρα με τις αποσκευές των Ελλήνων, όπου οι θαρραλέοι ακόλουθοι του στρατοπέδου τους άρπαξαν ό,τι όπλο βρήκαν πρόχειρο και πολέμησαν τους Πέρσες επιδρομείς. Κατόρθωσαν να σωθούν και να σώσουν κάποια από τα υπάρχοντά τους — συμπεριλαμβανομένης μίας από τις παλλακίδες του Κύρου, μιας Μιλησίας, η οποία έτρεχε γυμνή μακριά από το μαρτύριο που της επιφύλασσόταν στα χέρια των στρατιωτών του εχθρού που την είχαν αιχμαλωτίσει —, όμως χά-

θηκε πολύτιμη τροφή και εξοπλισμός. (Η άλλη Ελληνίδα παλλακίδα του Κύρου — μία γυναίκα από τη Φώκαια που την έλεγαν Ασπασία, της οποίας η ομορφιά και η στωική υπομονή με την οποία ανεχόταν τα χάρδια του Κύρου υμνήθηκαν αργότερα στην ελληνική λογοτεχνία — δεν έτυχε καλύτερης μεταχείρισης από τον Αρταξέρξη, ο οποίος λεγόταν πως της ζητούσε να ντύνεται σαν άντρας με τα ρούχα του αγαπημένου του ευνούχου, αφού ο ευνούχος αυτός είχε πεθάνει.)

Με τον Κύρο νεκρό, η νίκη ανήκε στο βασιλιά. Υπήρχε ακόμη το πρόβλημα με τους Έλληνες, ωστόσο. Ο Τισσαφέρνης και το ιππικό του ενώθηκαν με εκείνους τους άνδρες του βασιλιά που λεηλατούσαν την εφοδιοπομπή με τα υπάρχοντα του Κύρου, και μαζί προχώρησαν πάλι νότια, στο φως της ημέρας που έσβηνε, για να αντιμετωπίσουν τους Έλληνες για άλλη μια φορά. Καθώς πλησίαζε ο εχθρός, οι Έλληνες συσπειρώθηκαν σε παράταξη μάχης, αυτή τη φορά έχοντας το ποτάμι στα αριστερά τους, και επιτέθηκαν, ακριβώς όπως είχαν κάνει — με τόση επιτυχία, αναντίστοιχη όμως προς το αποτέλεσμα — νωρίτερα το ίδιο απόγευμα. Για άλλη μια φορά, οι Πέρσες τράπηκαν σε φυγή μπροστά σε αυτούς τους ξένους που προξενούσαν φόβο, και για άλλη μια φορά οι Έλληνες ξεκίνησαν να τους καταδιώκουν. Αυτή τη φορά, ωστόσο, το σκοτάδι έβαλε τέλος σε κάθε περαιτέρω δράση — ούτε οι Έλληνες, ούτε οι Πέρσες προτιμούσαν τη νυχτερινή μάχη. Οι Έλληνες δεν ήξεραν ακόμη πως ο Κύρος ήταν νεκρός· δεν είχαν ιδέα πως η μάχη είχε χαθεί. Με δεδομένη τη δική τους προφανή επιτυχία, πιθανότατα θεώρησαν πως είχαν νικήσει. Κουρασμένοι και πεινασμένοι, με τα σώματά τους να τσούζουν, γδαρμένα από το διαβρωτικό μείγμα σκόνης και ιδρώτα μέσα στις πανοπλίες τους, επέστρεψαν στο ληλατημένο στρατόπεδο.

Στο έργο του, *Κύρου Ανάβασις*, την πρώτη μαρτυρία στρατιωτικής επιχείρησης, ο Ξενοφών αφηγήθηκε πώς, εν έτει 401 π.Χ., μια ομάδα Ελλήνων μισθοφόρων ταξίδεψε ανατολικά για να πολεμήσει υπό τις διαταγές του Πέρση πρίγκιπα Κύρου του Νεότερου, στην προσπάθειά του να αρπάξει το θρόνο από τον αδελφό του, Αρταξέρξη Β΄.

Στο συναρπαστικό αυτό έργο της ελληνικής στρατιωτικής Ιστορίας, ο Γουότερφιλντ μιλάει για ό,τι δεν είχε ειπωθεί ποτέ στην αφήγηση του Ξενοφώντα: για τη βιαιότητα των αρχαίων μαχών, τη ζωή των Ελλήνων και των Περσών στρατιωτών, καθώς και για θέματα πολιτικής, ιστορικής και προσωπικής φύσεως. Το αποτέλεσμα είναι μια πλήρης και ολοκληρωμένη εκδοχή της εκστρατείας του Κύρου και της οπισθοχώρησης των Ελλήνων, μια πολύ ενδιαφέρουσα οπτική μιας κρίσιμης χρονικής στιγμής στην Ιστορία που μπορεί να μας αποκαλύψει πολλά για την παρούσα κατάσταση στη Μέση Ανατολή.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΨΥΧΟΓΙΟΣ Α.Ε.
ΜΑΥΡΟΜΙΧΑΛΗ 1, 106 79 ΑΘΗΝΑ
ΤΗΛ.: 210 28 04 800 • FAX: 210 28 19 550
www.psichogios.gr • e-mail: info@psichogios.gr

ISBN 978-960-453-274-2

9 789604 532742